

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

VƏLİ BAXŞƏLİYEV, ZALEH NOVRUZOV

SİRABDA ARXEOLOJİ ARAŞDIRMALAR

Bakı 2010

“...Biz nadir bir irsin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyəti olan ölkəmizin həm dünəninə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır...”

H.Ə.Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

**Monoqrafiya AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin qərarı ilə
nəşr olunur**

Elmi redaktorlar: **Akademik İsmayıl Hacıyev**
Doç.Dr. Lauren Ristvet

Elmi məsləhətçi: **Akademik İsa Həbibbəyli**

Rəyçilər: **t.e.d., professor Hidayət Cəfərov**
t.e.d., professor Abbas Seyidov

**Monoqrafiyanın çapına göstərdiyi köməyə görə Sirab Açıq
Səhmdar Cəmiyyətinə minnətdarlığımızı bildiririk.**

Vəli Baxşəliyev, Zaleh Novruzov. Sirabda arxeoloji araşdırmalar.
Bakı: Oskar, 2010, 160 s.

Monoqrafiyada Sirabda aşkar olunan yeni arxeoloji abidələr haqqında məlumat verilmişdir. Eneolit və Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələr Naxçıvanda qədim mədəniyyətlərin meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı bir sıra məsələləri yenidən dəyərləndirməyə imkan verir. Kitab araşdırıcılar və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

©Vəli Baxşəliyev, Zaleh Novruzov

GİRİŞ

Naxçıvanda aparılan araşdırmalar zamanı tarixin müxtəlif dövrlərinə aid arxeoloji abidələr aşkar olunmuşdur. Lakin Naxçıvan tarixinin bəzi problemləri, xüsusilə Neolit dövrünə aid abidələr, Eneolit və Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı problemlər tam şəkildə həll edilməmişdir. Naxçıvançay vadisində Neolit və Eneolit dövrlərini əhatə edən I Kültəpə kimi nadir çoxtəbəqəli abidənin olmasına baxmayaraq indiyədək Naxçıvanın şərq hissəsində bu dövrə aid yeni arxeoloji abidələr aşkar olunmamışdır. Bunun əksinə olaraq Şəur rayonu ərazisində Eneolit dövrünə aid xeyli abidə aşkar olunmuşdur. Eneolit dövrü abidələrinin başlıca olaraq Naxçıvanın qərb hissəsində aşkar olunması da müyyən suallar doğururdu. Belə ki, İran Azərbaycanında Culfa-Mərənd ətrafında bu dövrə aid xeyli abidə aşkar olunmuşdur. Lakin Sirab yaxınlığında aparılan araşdırmalar zamanı Eneolit dövrünə aid yeni abidələrin aşkar olunması onu göstərdi ki, indiyədək Eneolit dövrünə aid abidələr kifayət qədər yaxşı axtarılmamışdır.

Sirab ətrafında aşkar olunan yeni abidələr Eneolit dövründən başlayaraq Orta əsrlərdə Naxçıvan tarixinin böyük bir dövrünü əhatə edir. Yeni aşkar olunan arxeoloji materiallar istər Eneolit, istərsə də Tunc dövrü ilə bağlı problem məsələlərin həlli üçün, xüsusilə Naxçıvanın dağlıq və dağətəklərinin məskunlaşdırılması ilə bağlı problemlərin araşdırılmasına imkan yaradır.

Sirab abidələrinin araşdırılması bu ərazinin Eneolit dövründən başlayaraq məskunlaşdırıldığını göstərir. Lakin Zirinclik, Şorsu və Yumru Sürümçək adlı abidədən aşkar edilən keramika məmulatı arxaik elementləri ilə seçilir. Gələcəkdə bu ərazidə Neolit dövrünə aid abidələrin də aşkar olunma ehtimalı vardır.

Sirab abidələrindən aşkar olunan yeni tapıntılar Naxçıvan üçün xarakterik olmaqla bərabər Naxçıvanın qonşu Şərq ölkələri ilə əlaqələrini öyrənmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Naxçıvan abidələrinin geniş şəkildə araşdırılması abidələrimizə dövlət qaygısının nəticəsidir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev müxtəlif mədəniyyətlərin izlərini daşıyan Naxçıvan abidələrinin tədqiq edilməsinin vacibliyini dəfələrlə qeyd etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda tədqiqatların aparılması, həmçinin tarixi abidələrin qorunub saxlandığı Azərbaycan Tarixi Muzeyində araşdırmaların genişləndirilməsi üçün xüsusi fərmanlar vermişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və araşdırılması həmişə Naxçıvan MR Ali Məclisi sədrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dövlət qayğısının nəticəsidir ki, hər il Naxçıvan ərazisində aparılan araşdırmalar nəticəsində onlarla yeni abidə aşkar olunur.

Biz Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi üçün əlverişli şərait yaradan Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbova, AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri akademik İsmayıl Hacıyevə və Sirab kənd sakinlərinə dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

ARXEOLÖJİ ABİDƏLƏR VƏ KERAMİKA MƏMULATININ TİPOLOJİ TƏSNİFİ

Naxçıvanda uzun illərdən bəri arxeoloji araşdırmalar aparılmasına baxmayaraq, bu diyarın qədim mədəniyyətlərinin meydana gəlməsi və inkişafı ilə bağlı bir sıra problemlər indiyədək həll edilməmişdir. Bu baxımdan 2010-cu ildə Babək rayonunun Sirab kəndi yaxınlığında aparılan araşdırmalar xüsusilə diqqətçəkicidir. Tədqiqat zamanı tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərinə, o cümlədən Eneolit, Tunc, Dəmir və Orta əsr dövrünə aid xeyli maddi mədəniyyət nümunəsi aşkar olunmuşdur. Aşkar olunan yeni tapıntılar tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərində Naxçıvanda yaşayan əhalinin həyat tərzini öyrənmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Yeni tapıntılar qədim insanların qapalı həyat tərzini keçirmədiyini, ətraf aləmlə yaxşı tanış olduqlarını bir daha təsdiq edir.

Daşqala mağarası Sirab kəndindən şimal-şərqdə yerləşən təbii mağaradır. Mağaranın girişi geniş və hündürdür. Girişdən qayalığın içərisinə doğru iki istiqamətdə yol vardır. Onların biri yaxınlıqda olan böyük salona açılır. Digəri isə mağaranın içərisinə doğru gedərək bir neçə dəfə şaxələnir. Mağaradan uzun müddət heyvan ağılı kimi istifadə olunduğundan onun içərisində qalın peyin qatı vardır. Tədqiqat zamanı mağarada insanların məskunlaşması ilə bağlı qədim maddi mədəniyyət nümunələrinə rastlanmamışdır. Mağaranın girişindən Eneolit dövrünə və Son Orta əsrlərə aid bir neçə keramika parçası aşkar olunmuşdur.

Sirab kəndi yaxınlığında Eneolit dövrünə aid yaşayış yerləri bir neçə yerdə qeydə alınmışdır. **Zirincli yaşayış yeri** Sirab kəndindən şimal-şərqdə hündür dağın ətəyində, dağ çayının sol tərəfində yerləşir. Dağın ətəyi terraslanaraq terraslar boyunca zirinc kolları əkilmiş və yaşayış üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Yaşayış yeri təbii yarpaqlarla bir neçə hissəyə bölünmüşdür. Yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı Eneolit dövrünə aid xeyli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu yaşayış yerindən digər dövrlərə aid maddi mədəniyyət qalıqlarının aşkar olunmaması onun yalnız Eneolit dövründə istifadə olunduğunu göstərir.

Yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatı başlıca olaraq küpə və kasa tipli qabların parçalarından ibarətdir (Şəkil 1; Şəkil 2; Şəkil 3). Onların hamısı saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı, bəzən isə sarı rəngdə bişirilmişdir. Onlar arasında ağzının kənarı geriye qatlanan küpə tipli qablar üstünlük təşkil edir (Şəkil 1, 1, 3-5; Şəkil 3, 3). Küpələrin bəzisi silindrik boğazlıdır (Şəkil 1, 6). Bəzi küpələrin boğazı içəriyə doğru batıqdır (Şəkil 1, 6; Şəkil 2, 4; Şəkil 3, 5). Küpələrdən bəzisinin ağzının altında kiçik deşik açılmışdır (Şəkil 2, 3). O, saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Bundan başqa üzərində üç deşiyi olan bir qab parçası da aşkar olunmuşdur (Şəkil 2, 6). Küpələrin biri boz rənglidir. Saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Ağzının kənarı xaricə qatlanmış və oval batıqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 2, 1).

Kasaların birinin ağzının kənarı xaricə qatlanmış, gövdəsi isə yuvarlaqdır (Şəkil 1, 2). Saman qarışıq gildən qırmızı rəngdə bişirilmişdir. İkinci kasa konusvari gövdəli olub ağzının kənarında deşik açılmışdır. Ağzının kənarı bir qədər içəri yığılmışdır (Şəkil 2, 5). Üçüncü kasa silindrik-konusvari formalıdır (Şəkil 3, 1). Bundan başqa qabarıq gövdəli kasa tipli qab da diqqətçəkicidir (Şəkil 3, 2). Bir nümunə ilə təmsil olunan bu qab saman qarışıqlı və qırmızı rənglidir. Bu yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatı Eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsi ilə tarixləndirmək olar.

Şorsu yaşayış yeri Sirab kəndinin cənub-qərbindədir. Yaşayış yeri qurumuş çay vadisinin kənarında yerləşən kiçik təpəni və onun ətkələrini əhatə edir. Keramika məmulatı saman qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Lakin qəhvəyi rəngli keramika nümunələrinə də rastlanır. Keramika məmulatı küpə və kasa tipli qabların parçaları ilə təmsil olunmuşdur. Küpələrin ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil 5, 1, 5), bəzi küpələr isə silindrik boğazlıdır (Şəkil 4, 1). Bir nümunə ilə təmsil olunan oturacaq parçası yastıdır (Şəkil 4, 14). Bu yaşayış yerindən aşkar olunan küpə tipli qabların bəzisi qəhvəyi rənglidir. Kasa tipli qabların üçü silindrik-konusvari formalıdır (Şəkil 5, 2-4). Onlardan ikisinin ağzının kənarında kiçik deşik açılmışdır (Şəkil 5, 2-3). Digər bir forma verməyən qabın gövdəsində iki deşik açılıb (Şəkil 5, 6). Qablar saman qarışıq gildən hazırlanmış və qırmızı rəngdədir.

Onlardan birinin xarici səthində batıq zolaqlar var (Şəkil 5, 2). Kasa tipli qabların bəzisi konusvari formalıdır (Şəkil 4, 5).

Yumru Sürümçək yaşayış yeri Sirab kəndinin şimal-qərbində, Şorsu çayının sahilində yerləşir. Aşkar edilən keramika məmulatı saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmiş kasa və küpə tipli qablardan ibarətdir (Şəkil 6). Keramika məmulatının əksəriyyəti forma verməyən parçalardan ibarətdir.

Eneolit dövrünə aid abidələrdən biri də Güney ağıl adlanır. **Güney ağıl yaşayış yeri** Sirab kəndinin yaxınlığında dağ silsiləsinin Naxçıvançay ovalığına doğru uzanan qayalıq çıxıntısı ətrafında yerləşir. Burada çox sayda qayaaltı sığınacaqların olması, şübhəsiz ki, qədim insanların məskunlaşması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, yaşayış yerində mədəni təbəqə olduqca az yığılmışdır. Axtarışlar zamanı müxtəlif dövrlərə, o cümlədən Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı aşkar olunmuşdur.

Eneolit dövrünə aid keramika az miqdardadır. Onların hamısı saman qarışıq gildən hazırlanmış, hər iki üzdən hamarlanmışdır. Qabların xarici və daxili səthində saman izləri qalmışdır. Bu tip keramika arxeoloji ədəbiyyatda saman üzlü keramika kimi xarakterizə edilmişdir. Küpə tipli qablar iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların boğazı bir qədər içəri batıq olub, ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Qablar saman qarışıq gildən olduqca qaba hazırlanmış, qəhvəyi rəngdə bişirilmişdir. Divarları arasında bişməmiş boz rəngli gil layı qalmışdır (Şəkil 7, 1, 2).

Kasa tipli qab bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Bu qab saman qarışıq gildən olduqca qaba hazırlanmış, sarı rəngdə bişirilmişdir. Ağzının kənarı çərtmələrlə, içərisi daraqvarı alətlə naxışlanmışdır. Bu kasa saman qarışıq və saman üzlüdür (Şəkil 9, 7).

Digər nümunələr forma verməyən parçalardan ibarətdir. Onlar başlıca olaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 7, 3-6).

Çay ağzı yaşayış yeri Sirab kəndindən şərqdə yerləşir. Yaşayış yeri böyük düzənlik sahəni və quru çay vadisinin yamacını əhatə edir. Saman qarışıq və saman üzlü keramika əsasən abidənin bu hissəsindən aşkar edilmişdir. Bu yamacda daşdan inşa olunan, lakin forması kifayət qədər müəyyən olmayan tikintilər də vardır. Yerüstü materiallar Eneolit

dövrünə aiddir. Küpə tipli qablar beş nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların biri qalındıvarlıdır. Saman qarışıq gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmışdır (Şəkil 8, 1). İkinci küpə nazik divarlıdır. Onun gilinə incə saman ovuğu qatılmış sarı rəngdə bişirilmişdir. İçəri tərəfində saman izləri qalmışdır. Ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir (Şəkil 8, 2). Digər küpələrin ağzının kənarı xeyli kənara əyilmişdir (Şəkil 7a, 1, 2, 4). Kasa tipli qab konusvari gövdəli, yuvarlaq ağız kənarlıdır. Bu tip kasalar Eneolit dövründə çox geniş yayılmışdır (Şəkil 7, 4). İkinci kasa saman qarışıq gildən qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Digər forma verməyən parçalar da saman qarışıq və saman üzlüdür. Onların hamısı qırmızı rəngdə bişirilmiş, divarları arasında bişməmiş gil layı qalmışdır (Şəkil 8, 3-6; Şəkil 9, 1-5). Parçalardan birinin üzərində daraqvari alətin izi qalmışdır (Şəkil 8, 6). Bu yaşayış yerinin keramikası Eneolit dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterikdir.

Nuvars yaşayış yeri Sirab su qaynağının yaxınlığında, dağlarla əhatə olunmuş düzənlik ərazidə yerləşir. Bu yaşayış yerindən yalnız bir ədəd forma verməyən, qırmızı rəngdə bişirilmiş, üzəri daraqvari alətlə naxışlanmış, saman qarışıq və saman üzlü keramika əldə edilmişdir (Şəkil 9, 6).

Qaratəpə yaşayış yeri Sirab kəndinin cənub-şərqində dağ silsiləsinin kəndə doğru uzanan ətəyində yerləşir. Abidə təbii dərə ilə iki hissəyə ayrılmışdır. Yaşayış yerinin böyük bir qismi müasir məktəbin tikintisi zamanı dağıntıya uğramışdır. Abidənin cənub qurtaracağında su çəni üçün qazılan dərin xəndəkdə mədəni təbəqənin qalınlığı 2 m-ə çatır. Yerüstü tapıntıların az bir qismi Eneolit dövrünə, əksəriyyəti isə Tunc dövrünə aiddir.

Eneolit dövrünə aid keramika məmulatı kasa və küpə tipli qabların parçalarından ibrətdir. Kasa bir nümunə ilə təmsil olunub. Onun gövdəsi qabarıq olub ağzının kənarı içəriyə doğru yastılanmışdır. Gilinin tərkibində incə saman qarışığı vardır. Olduqca qaba hazırlanmış, gövdəsinin yuxarısında üç yuvarlaq deşik açılmışdır. Xarici səthi qara, içərisi isə qırmızı rənglidir (Şəkil 10, 1). Çəhrayı astarlı qablar Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olsa da, onun digər əlamətləri Eneolit

dövrü üçün xarakterikdir. Ehtimal ki, bu qab Eneolitdən Kür-Araz mədəniyyətinə keçidi əks etdirir.

Küpə tipli qabların hamısının ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil 10, 2-5). Qabların rəng tonları sarı ilə qırmızı arasında dəyişməkdədir. Onlar incə saman qarışığı olan gildən hazırlanmışdır. Bəzilərinin ağzının kənarına içəridən qırmızı boya çəkilmişdir (Şəkil 10, 2-4). Qabların biri qəhvəyi rəngdə bişirilmiş, içərisində və üzərində saman izləri qalmışdır (Şəkil 10, 3). Küpə tipli qablardan birinin yalnız gövdə hissəsi saxlanmışdır. Onun üzəri qırmızı boya ilə boyanmış, cilasız səthi sürmə ilə naxışlanmışdır (Şəkil 10, 6). Bu tip rənglə naxışlama Eneolit keramikası üçün xarakterikdir.

Sürümçək yaşayış yeri Sirab kəndindən qərbdə, hündür təpənin üzərində yerləşir. Yerüstü arxeoloji materiallar başlıca olaraq Eneolit, Tunc və Dəmir dövrünə aiddir. Eneolit dövrünün keramikası qırmızı, sarı, qəhvəyi, bəzən isə qara rəngdə bişirilmişdir. Onların bir qismi saman qarışıq və saman üzlüdür (Şəkil 11, 1, 2, 4, 5, 7). Küpə tipli qablar xaricə qatlanmış ağz kənarlı və qabarıq gövdəlidir. Onlardan birinin divarları nazik olub ağzının kənarı qıfşəkilli, gövdəsi yuvarlaqdır (Şəkil 12, 1). İkinci küpə incə qum qarışıq gildən hazırlanmış, sarı rəngdə bişirilmişdir. Bəzi yerlərində saman izlərinə rastlanır (Şəkil 12, 2). Üçüncü küpə iri qum qatılmış gildən hazırlanmış, içərisində və xarici səthində qaba daraq izləri saxlanmışdır (Şəkil 12, 3). Küpələrin ikisi qum qarışıq gildən hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 13, 1, 5). Onlardan birinin ağzının kənarında qırmızı rəng izləri vardır (Şəkil 13, 5). Qəhvəyi-qara rəngli üçüncü küpə incə saman qarışıq gildən hazırlanmışdır. Onun ağzının altında batıq vardır (Şəkil 13, 2). Hər iki tərəfi saman üzlüdür. Küpələrin biri narın qum qarışığından hazırlanmış, xarici səthinə və ağzının içərisinə qırmızı rəng çəkilmişdir (Şəkil 13, 4). Çölmək tipli qab qum qarışıq gildən hazırlanmışdır. İçəridən boz, xaricdən qara rənglidir. Gövdəsi iki cərgə ziqzaqşəkilli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 13, 3).

Sürümçək yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatının bir qismi boyalıdır. Onlardan biri küpə tipli qaba aiddir. Onun tərkibinə incə saman qatılmış, xarici səthinə və ağzının içərisinə qırmızı rəng çəkilmişdir. Küpənin ağzının kənarı qara rənglə enli xətlərlə

naxışlanmışdır (Şəkil 14, 5). Saman qatqılı iri küpə parçalarından birinin üzəri qırmızı boya üzərindən qara rəngli enli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 12, 4). Digər küpə parçasının sarı rəngli saxsısı üzərində qara boya izləri saxlanmışdır (Şəkil 12, 5).

Eneolit dövrünə aid qabların bir qrupu kasalarla təmsil olunmuşdur. Onların biri incə saman qatqılı gildən hazırlanmışdır. Ağzının kənarı xaricə qatlanan kasanın gövdəsi qabarıqdır. Xarici səthi boya çəkilmədən cilalanmış və qəhvəyi rəngli enli xətlərlə naxışlanmışdır. Kasanın ağzının kənarına içəridən qırmızı boya çəkilmişdir. İçərisində incə daraqşəkilli alətin izləri saxlanmışdır (Şəkil 14, 1). İkinci kasanın ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmış, gövdəsi qabarıqdır. Saman qarışıq gildən hazırlanmış, keramikanın qırmızı saxsısı üzərinə çəkilmiş qara rəngli xətlə naxışlanmışdır. Ağzının kənarında qırmızı boya izləri vardır. Gövdəsinin iç tərəfində incə daraqvari alətin izləri saxlanmışdır (Şəkil 14, 2). Üçüncü kasa ikinci ilə eyni tiplidir. Onun qabarıq gövdəsi qəhvəyi rənglə çəkilmiş iki paralel xətlə naxışlanmışdır (Şəkil 14, 3). İçəri tərəfində incə daraq izləri saxlanmışdır. Dördüncü kasanın ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir. Onun gövdəsi hər iki tərəfdən qəhvəyi rəngli anqobla örtülmüş, ağzının kənarı qara rənglə damlaşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 14, 4). İçəri tərəfində daraqvari alətin izləri saxlanmışdır.

At ağıl yaşayış yeri Taxçalıdan cənubda yerləşir. Yaşayış yeri hər tərəfdən qayalıqlarla əhatə olunmuş dərədə yerləşir. Burada qayaaltı sığınacaqlara da rastlanır. Araşdırma zamanı Eneolit dövrünə aid keramika parçaları, obsidian qəlpələri aşkar olunmuşdur.

Qurddağ yaşayış yeri Sirab kəndindən şərqdə Qahabçayın sağ sahilində yerləşir. Yaşayış yeri hündür qayalığı və onun ətəklərini əhatə edir. Mədəni təbəqə olduqca az yığılmışdır. Bəzi yerlərdə mədəni təbəqənin qalınlığı 0,5 m-ə çatır. Yerüstü materiallar başlıca olaraq Orta Tunc dövrünə aiddir. Lakin onlar içərisində bir neçə Eneolit keramikasına da rastlanmışdır. Onlar başlıca olaraq küpə tipli qabların parçalarından ibarətdir. Qabların biri qum qarışıq gildən hazırlanmış, qırmızı rəngdə bişirilmiş, hər iki üzündə sarı anqobun izləri qalmışdır. Ağzının içəri tərəfi qabın saxsısı üzərinə qara rənglə çəkilmiş xətlərlə

naxışlanmışdır (Şəkil 15, 1). Ağzının kənarı xaricə qatlanmış ikinci və üçüncü küpə incə saman qarışığından hazırlanmışdır. Onlar hər iki üzdən qaba şəkildə hamarlanmışdır (Şəkil 15, 2, 3). Küpə tipli qablardan birinin üzərində his, yaxud sürmə ilə çəkilmiş naxışın izi qalmışdır (Şəkil 15, 5). Eneolit dövrünə aid digər küpə parçası qum qarışıq gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 15, 6).

Erkən Tunc dövrü olduqca az miqdarda keramika məmulatı ilə təmsil olunmuşdur. Bunlar Sürümçək yaşayış yerindən aşkar olunan bir boz rəngli qabın parçası və iki forma verməyn nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların biri olduqca qaba hazırlanmış qara rəngdə bişirilmişdir. İçəri tərəfində enli daraqvarı alətin izi saxlanmışdır (Şəkil 11, 3). İkinci küpə parçası qalındıvarlıdır. Xaricdən qara, içəridən çəhray rəngdədir. Saman qarışıq gildən hazırlanmışdır (Şəkil 11, 6).

Sirab yaxınlığında aparılan araşdırmalar zamanı daha çox Orta Tunc dövrünə aid boyalı keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Bu abidələr arasında Qurddağ yaşayış yeri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Onun mərkəzi hissəsi sıldırım qayalar arasında yerləşən kiçik sahədən ibarətdir. Tədqiqat zamanı abidənin bu hissəsindən keramika məmulatının aşkar olunması, onun yaşayış sahəsi olduğunu təsdiq edir. Ehtimal ki, bu hissə abidənin mərkəzi hissəsi olmuş və bir növ narıncıqala rolunu oynamışdır. Bu tipli yaşayış yerinə Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndi yaxınlığında da rastlanmışdır (**Baxşəliyev V.B. 2008, c.192, 227**). Dağın ətəyində bir neçə yerdə daşdan inşa edilmiş divar qalıqları bu abidənin Orta Tunc dövründə müdafiə istehkamı kimi istifadə edildiyini göstərir. Yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatı küpə, kasa, çölmək tipli qabların parçalarından ibarətdir. Keramika nümunələri Orta Tunc dövrünün erkən və inkişaf etmiş mərhələsinə aiddir. Erkən mərhələyə aid olan çölmək tipli qabların biri xüsusilə diqqətəçəkicidir. O, incə qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq sarı rəngdə bişirilmişdir. Xarici səthi yaxşı hamarlanmış, birbaşa saxsının üzərinə qara rənglə çəkilmiş bucaqşəkilli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 15, 4). Küpə tipli qablar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Onlar ağzının və boğazının formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Monoxrom boyalı küpələrin biri qısa silindrik boğazlı, xaricə qatlanmış ağız kənarlıdır.

Xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək yaxşı cilalanmış, qara rənglə çəkilmiş düz və dalğalı xətlərlə naxışlanmışdır. Ağzının kənarı içəridən qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 16, 1). İkinci küpənin ağzı yana doğru xeyli əyilmiş, xarici səthi və içərisi qırmızı boya ilə örtülmüş, ağzının içərisinə qara rənglə çəpinə xətlər çəkilmişdir (Şəkil 16, 2). Küpə tipli qabların ikisinin üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, lakin naxışsızdır (Şəkil 17, 1, 2). Xaricə qatlanmış ağız kənarlı, silindrik boğazlı küpələrin biri polixrom boyalıdır. Onun gövdəsinin yuxarı qismi sarı rəng üzərindən qara və qırmızı rənglərlə naxışlanmışdır (Şəkil 16, 3). Polixrom boyalı küpə tipli qabın parçası qara və qırmızı rənglərlə naxışlanmışdır (Şəkil 16, 5). Çölmək tipli qabın ağzının kənarı yuvarlaq olub xaricə qatlanmışdır. Onun boğazının altı sarı rəng üzərindən qara rəngli xətlə naxışlanmışdır (Şəkil 16, 4). Kasa tipli qablar formaca bir-birindən fərqlənirlər. Onların biri ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmış və qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 16, 6). İkinci kasanın ağzının kənarı xaricə qatlanmış, gövdəsi bikonik formalıdır. Onun xarici səthi və ağzının içərisi qırmızı boya ilə örtülmüş, ağzının kənarı içəridən qara rəngli xətlə naxışlanmışdır (Şəkil 17, 3). Üçüncü kasanın gövdəsi bikonik formalı, ağzının kənarı dəyirmidir. Hər iki üzdən qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmışdır. Xarici səthi qara rənglə, bir-birinin içərisində yerləşdirilmiş bucaqlarla naxışlanmışdır (Şəkil 17, 4).

Abidədən həmçinin xeyli miqdarda forma verməyən gil qab parçaları aşkar olunmuşdur. Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Qabların bəzisinin xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmış və qara rənglə naxışlanmışdır. Bəzi qablar qırmızı rəng üzərindən cila olmadan, bəziləri isə birbaşa qabın saxsısı üzərinə çəkilmiş xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 17, 5-10; Şəkil 22, 5-7).

Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatı Sürümçək yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur. Qeyd etmək istəyirik ki, bu yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı rastlanan, iri daşlardan inşa olunmuş divar qalıqları ehtimal ki, Orta Tunc dövrünə aiddir. Abidədən aşkar olunan keramika məmulatı başlıca olaraq küpə, çölmək və kasalarla təmsil olunmuşdur. Qabların hamısı narın qum qarışığı olan

gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Küpə tipli qablar konusvari boğazlı, xaricə qatlanmış ağız kənarlıdırlar. Onların üzəri qırmızı boya ilə örtülmüş, cilalanmadan qara rənglə naxışlanmışdır. Naxışlar qabın ağzının içəri tərəfinə də çəkilmişdir (Şəkil 18, 6). Kasalar müxtəlif tiplidir. Onlardan biri xaricə qatlanmış ağız kənarlı, qabarıq gövdəlidir. Gövdəsi qırmızı boya ilə örtülmüş, cilalanmadan ağzının kənarından gövdəsinə doğru çəkilən enli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 18, 1). İkinci kasa şar gövdəlidir. Onun ağzının kənarı bir qədər içəri yığılmışdır. Xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək cilalanmış, qara rəngli incə xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 18, 2). Üçüncü kasa ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Onun xarici səthi və ağzının içərisi açıq qırmızı rənglə örtülmüşdür (Şəkil 18, 3). Çölməklər xaricə qatlanmış ağız kənarlı və qabarıq gövdəlidir. Onların gövdəsi qırmızı boya ilə örtülərək cila olmadan qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 18, 4, 5).

Keramika məmulatının bir qismi forma verməyən parçalardan ibarətdir. Onların hamısı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Qabların qırmızı boya ilə örtülmüş cilasız səthi qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 19, 1-9, 11). Keramika məmulatının bir qismi narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qara rəngdə bişirilmişdir. Onların xarici səthi ziqzaqşəkilli cızma ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 19, 10-14).

Qaratəpə yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatının əksəriyyəti boyalıdır. Keramika məmulatı narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Qablar formaca kasa və küpələrdən ibarətdir. Kasa tipli qabların bir qismi xaricə qatlanmış ağız kənarlı, qabarıq gövdəlidir. Onların xarici səthi qırmızı boya ilə örtülərək qara rənglə naxışlanmışdır. Kasaların birində naxışlar qabın ağzının kənarına çəkilmiş birləşik qövsələrdən ibarətdir. Bu kasanın ağzının kənarı içəri tərəfdən qırmızı boya üzərinə çəkilmiş qara rəngli düz xətlə naxışlanmışdır (Şəkil 20, 1). İkinci kasanın gövdəsinin naxışlanmasında bucaqşəkilli ornamentlərdən istifadə edilmişdir (Şəkil 20, 2). Kasaların biri bikonik gövdəli olub, ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Xarici səthi qara rəngli incə xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 20, 3). Dördüncü kasanın ağzının kənarı xaricə qatlanmış, gövdəsi qabarıqdır. Naxışlar qabın xarici səthinə qara rənglə çəkilmişdir (Şəkil

20, 4). K  p  tipli qabların yalnız ağız hissəsi salamat qalmıřdır. Onlar qalındıvarlıdır. Qabların qırmızı boya ilə  rt lm ř cilalanmamıř xarici səthi qara rəngli xətlərlə naxıřlanmıřdır (ř kil **20, 5, 7**). Qarat p d n tapılmıř boyalı keramikanın bir qismi forma verməyən parçalardan ibarətdir. Naxıřlar qabların qırmızı rənglə boyanmıř xarici səthinə   kilmiř müxtəlif motivli ornamentlərdən ibarətdir. Qabların bəzisinin səthi cilalı, bəzisi isə cilasızdır (ř kil **20, 6-9; ř kil 21, 1-8**). K  p  tipli qaba aid parçalardan biri polixrom boyalıdır (ř kil **21, 3**). Qabın g v sının mərkəzi qismi sarı rənglə boyanaraq qara rənglə bitiřik řtrixl nmıř romblarla naxıřlanmıřdır. Qabın digər qisminə naxıřlar qırmızı boya üzərindən   kilmiřdir.

Göy xəndək yařayıř yeri Qahabçayın sağı sahilində yerl řir. Yařayıř yerində dařdan inřa olunmuř bina qalıqları vardır. Binaların bəzisi t k otaqlı, bəzisi isə iki otaqlıdır. Lakin binaların hansı dövrə aid olduğunu müəyyən etmək üçün arxeoloji qazıntıya ehtiyac vardır. Toplanan yerüstü materiallar içərisində formaca Eneolit dövrünün qablarına bənzəyən bir neçə k  p  parçası ařkar olunmuřdur. Onların biri qum qarıřığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə biřirilmıřdir. Onun ağızının kənarında sürmə boya, g v sində isə qara rəngli boyanın izləri qalmıřdır (ř kil **23, 2**). Bu qabın içəri tərəfində daraqvari alətin izləri qalmıřdır. Qırmızı rəngdə biřiril n k  p  tipli qabın oturacaq hissəsi də formaca Eneolit qablarını xatırladır (ř kil **23, 3**). İkinci k  p  saman qarıřığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə biřirilmıřdır. Onun ağızının kənarı yana doğıru qatlanmıřdır (ř kil **24, 3**). K  p  tipli qabların biri qum qarıřıq gildən hazırlanaraq qəhvəyi rəngdə biřirilmıř, ağızının kənarı enli qısa xətlərlə sürmə ilə naxıřlanmıřdır. Bu tip naxıř motivi əsasən Eneolit d vr  üçün xarakterikdir (ř kil **24, 8**). Kasa tipli qab nazik divarlıdır. Qırmızı rəngdə biřirilmıřdır. Saman qarıřıq gildən hazırlanan kasanın içəri tərəfində incə daraq izləri saxlanmıřdır (ř kil **24, 7**). Forma verməyən digər bir qab parçasının içərisində daraqvari alətin izləri qalmıřdır.

Yařayıř yerinin ətrafında xeyli kromlex tipli qəbir abidələri vardır. Bu tip qəbirlər Qaracalar adlanan ərazidən bařlayaraq Qahabçayın sağı sahili boyunca Qurddağı yařayıř yerində k, Qurddağıdan bařlayaraq Vəkil b ndin d k çayın hər iki sahilini əhatə edir. Onların

diametri 5-6 m arasındadır. Bəzi kromlexlər ətraf ərazinin daşı toplanarkən dağıdılmışdır. Dağıdılmış qəbirlərdən qara və qırmızı rəngli keramika parçaları aşkar olunmuşdur. Qırmızı rənglilər başlıca olaraq forma verməyən parçalarla təmsil olunmuşdur. Onların üzəri qırmızı boya ilə örtülərək qara rənglə naxışlanmışdır (Şəkil 23, 5, 6; Şəkil 24, 6). Küpə parçalarından biri qara rənglə çəkilmiş torlu ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 24, 4). Küpə tipli qabların biri xaricdən qara, içəridən isə çəhrayı rəngdədir. Onun xarici səthi cilalanmışdır (Şəkil 23, 1). Küpələrdən birinin ağzının kənarı xaricə qatlanaraq yastılanmış və qapaq qoymaq üçün çıxıntı yaradılmışdır (Şəkil 24, 1). Digər küpə parçasının üzəri qara rəngli olub cilalanmış, basma ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 23, 7). Üçüncü küpə parçası boz rənglidir. Onun üzəri cizma xətlərlə mürəkkəb həndəsi ornamentlə naxışlanmışdır (Şəkil 23, 4).

Taxçalı yaşayış yeri Sirab kəndinin şimal-şərqində yerləşir. O, hündür təpəni və onun ətəklərini əhatə edir. Yaşayış yerindən Eneolit dövrünə aid bir qulp parçası və Orta Tunc dövrünə aid bir kasa tipli qabın qırığı aşkar olunmuşdur. Kasa qum qarışıq gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə bişirilmişdir. Onun səthi qırmızı boya üzərindən qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 24, 2). Qeyd edək ki, bunlar , Taxçalıdan aşkar olunan yeganə qədim keramika nümunələridir. Digər keramika nümunələri başlıca olaraq Antik dövr və Orta əsrlərlə tarixlənir.

Dəmir dövrünə aid keramika nümunələri Qurddağ, Sürümçək, Taxçalı və digər abidələrdən əldə edilmişdir. Qurddağdan aşkar olunan keramika küpə və kasa parçaları ilə təmsil olunmuşdur. Küpə tipli qablar qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq boz rəngdə bişirilmişdir. Onların gövdəsi qabarıq, ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (Şəkil 22, 2-3). Küpə tipli qabların bir qismi qırmızı rəngdə bişirilmişdir (Şəkil 22, 1). Onların bəzisinin üzərində qırmızı rənglə çəkilmiş boya izləri qalmışdır. Kasa tipli qab bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur (Şəkil 22, 4). Kasa narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Bu tip kasalar Dəmir dövründə geniş yayılmışdır.

Sürümçək yaşayış yerindən aşkar olunan keramika nümunələri forma verməyən parçalardan ibarətdir. Onlar qum qarışığı olan gildən

hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmiş, xarici səthi qırmızı boya üzərindən qara rəngli xətlərlə naxışlanmışdır (Şəkil 25, 1-4).

Dəmir dövrünə aid forma verməyən keramika parçalarına Nuvars, Taxçalı, Güney ağıl və digər yaşayış yerlərində rastlanmışdır. Onlar başlıca olaraq qırmızı, boz və sarı rəngdə bişirilmişdir. Bəzi parçaların üzərində şaquli istiqamətdə çəkilmiş cila izləri saxlanmışdır. Nuvars yaşayış yerindən aşkar olunan kirəmit parçaları burada Antik dövrün sonlarındanək yaşayış olduğunu göstərir. Ehtimal ki, burada rastlanan tikinti qalıqlarının bir qismi də Son Antik dövrə aiddir.

Sirab kəndinin ərazisi **Orta əsr** abidələri ilə də zəngindir. Bu abidələrdən biri Donuz qalasıdır. **Donuz qalası** Babək rayonunun Sirab kəndindən şimalda, hündür qayalıqların üzərində yerləşir. Qalanın yerləşdiyi ərazi hər tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Qalaya şərqdə olan ensiz keçiddən qalxmaq mümkündür. Abidənin yerləşdiyi ərazi uzunsov oval formalı daş divarla iki hissəyə ayrılmışdır. Divarın uzunluğu 26,6 m, eni 2,3 m-dir. O, iri qaya parçalarından hörülmüş və bəzi yerlərdə 1 m hündürlükdə salamat qalmışdır. Qala divarı ziqzaq formalı çıxıntılarla təmin edilmişdir. Mərkəzi hissədə eni 2,9 m olan qapı vardır. Şübhəsiz ki, bu divar qalaya olan hücumların qarşısını almaq üçün inşa edilmişdir. Tədqiqat zamanı qalanın ərazisindən Orta əsrlərin erkən və inkişaf etmiş dövrlərinə aid keramika nümunələrinə rastlanmışdır. Arxeoloji materiallara əsaslanaraq qalanı III-XVII əsrlərə aid etmək olar.

Orta əsrlərin tikintiləri və keramikası ilə zəngin abidələrdən biri Nuvars yaşayış yeridir. Abidənin ərazisində xeyli miqdarda şirli və şirsiz keramika məmulatına rastlanır (Şəkil 26, 3). Şirli keramika berrəngli şirlə örtülmüş, bəzən qravür, bəzən isə anqobüstü boya ilə naxışlanmışdır. Abidənin ərazisində Orta əsrlərdə istifadə olunan təndir yerlərinə də rastlanmışdır. Abidənin yerləşdiyi terrasın aşağısında iri həcmli daşlardan hörülmüş böyük ictimai binanın qalıqları indi də qalmaqdadır. Lakin arxeoloji qazıntılar aparılmadığından binanın funksiyası və tarixi ilə bağlı dəqiq fikir demək mümkün deyil.

Taxçalı yaşayış yeri də Orta əsr keramikası ilə zəngindir. Qabların bəzisi berrəngli şirlə örtülmüş, bəzisi isə qravürə üsulu ilə naxışlanmışdır (Şəkil 26, 1-2). Abidənin ərazisində yerləşən qayalıqda

bir-biri üzərində yerləşən təbii oyuqlar vardır. Şübhəsiz ki, abidə adını buradan götürmüşdür. Bu qayaaltı sığınacaqlara salınan cığırlar onların nə vaxtsa istifadə olunduğunu təsdiq edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu yaşayış yerinin məskunlaşması ilə bağlı ən qədim tapıntı hələlik Eneolit dövrünə aiddir.

Güney ağıl yaşayış yeri Orta əsrlərə aid tikinti qalıqları və keramika məmulatı ilə zəngindir. Keramika məmulatının bir qismi şirli qabların parçalarından ibarətdir. Onlar qravür və anqobüstü boyama üsulu ilə naxışlanmışdır (Şəkil 26, 4). Araşdırmalar bu abidənin uzun müddət yaşayış məntəqəsi kimi istifadə olunduğunu göstərir.

Şırran ağıl yaşayış yeri Sirab çayının sağ sahilində yerləşir. Maldar tayfalar tərəfindən istifadə edildiyi üçün xalq arasında “mal yatağı” da adlanır. Abidənin mərkəzi hissəsi sıldırım qayalıqla əhatə olunmuşdur. Yaşayış yerinin şərq tərəfində iri daşlardan inşa olunmuş hörgü qalıqları vardır. Yerüstü materiallar abidənin uzun müddət yaşayış məntəqəsi kimi istifadə olunduğunu göstərir. Toplanmış ən qədim keramika nümunələri Orta Tunc dövrünə aiddir. Onlar qırmızı boya ilə örtülmüş, naxışsız qabların parçalarından ibarətdir. Tapıntılar arasında Dəmir dövrünə və Orta əsrlərə aid keramika nümunələri də var. Lakin onların hamısı forma verməyən parçalardan ibarətdir.

Babalı yaşayış yeri Sirab çayının sol sahilini və çaya doğru uzanan təpənin ətəyini əhatə edir. Yaşayış yerində mədəni təbəqə az yığılsa da bəzi qismlərdə daşdan inşa olunmuş divar qalıqlarına rastlanır. Yerüstü keramika məmulatı başlıca olaraq Orta əsrlərə aid forma verməyən parçalardan ibarətdir.

Vəkil bəndi Qahabçay üzərində salınan Orta əsr memarlıq abidəsidir. Bənd əhəng məhlulu ilə qaya parçalarından və çay daşlarından təqvari formada inşa edilmişdir. Bənd inşa edildikdən sonra iri yonulmuş daş bloklarla üzlənmişdir.

Sirab kəndinin ərazisi təbiət abidələri və ziyarətgahlarla da zəngindir. Yaşayış yerlərinin ətrafındakı qayalar daşlaşmış insan və heyvan fiqurlarını xatırladır. Bu fiqurların biri **Gəlindəş** adlanır. O, ayaq üstə durmuş, əlində nə isə tutan insan fiquruna bənzər qırmızı qaya parçasından ibarətdir. Rəvayətə görə, azgın düşmənlərin basqınından

qorunmaq üçün gəlin Allaha yalvarıb əlindəki təknəsi ilə bərabər daşa dönmüşdür.

Qayalardan tökülən şəlalələr, sır-sır axan çaylar, şəfalı mineral bulaqlar, gah çağlayan, gah quruyan çeşmələr, insanları düşməndən qoruyan dağlar və digər təbiət möcüzələri bu yerlərin müqəddəsləşdirilməsinin səbəblərindəndir. Burada dağların arasında iki mötəbər ziyarətgah var. Onların biri İydəli Dərbənd adlı ərazidə yerləşən **İydəli piri**dir. İnsanlar qayalıqda bitən iydə ağacını müqəddəs hesab edir, niyyət edərək ağaca müxtəlif parçalar bağlayırlar. Məlumatə görə, pirin yaxınlığındakı dərədən yeddi ildən bir çağlayıb çıxan su bir aydan sonra quruyur. Ümumiyyətlə, bu ərazi müqəddəs hesab olunur. Pirin yaxınlığındakı iri qaya parçaları da müqəddəs hesab edilərək ziyarət edilir. Burada daşla niyyət etmə adəti də vardır.

Sirab yaxınlığındakı digər müqəddəs pir **Dəlikdaş piri** adlanır. Pir alt hissəsində oyuğu olan böyük qaya parçasından ibarətdir. Məlumatə görə, uşağı olmayan qadınlar bu daşın altından keçir, daşla niyyət edirlər.

KERAMİKA MƏMULATININ PARALELLƏRİ

Eneolit keramikası. Sirab ərazisində aparılan araşdırmalar zamanı rastlanan saman qarışıq və saman üzlü keramika Naxçıvanın arxeoloji abidələrindən yaxşı məlumdur. Belə keramika Naxçıvanda I Kültəpə (**Абибуллаев О.А. 1982, s. 66-67**), Ovçulartəpəsi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, s. 48-54**), Xələc (**Алиев Н.Г. 1985, c. 54; Алиев Н.Г. 1988, c. 12; Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**), Aşağı Daşarx, Sədərək (**Алиев В.Г. 1986, c. 5-11**), Şortəpə və digər abidələrdən məlumdur. Araşdırmalar Sirab ətrafında başlıca olaraq iki tip keramikanın qırmızı-sarı rəngli və qəhvəyi rəngli keramikanın yayıldığını göstərir. Lakin qırmızı rəngli keramika üstünlük təşkil edir. I Kültəpədə aparılan araşdırmalar Eneolit dövründə başlıca olaraq qırmızı rəngli keramikanın üstünlük təşkil etdiyini, lakin qəhvəyi, boz və qara rənglilərin də istehsal edildiyini təsdiq edir (**Абибуллаев О.А. 1982, s. 67**). Qəhvəyi və qara rəngli keramika nümunələrinə Xələc yaşayış yerində də rastlanmışdır (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**). Bu abidədə qəhvəyi rənglilərin boyalıları da aşkar olunmuşdur (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, foto 72**). Qəhvəyi, yaxud şabalıdı rəngli keramikaya Muğan abidələrində də xeyli rastlanmışdır (**Нариманов И.Г. 1987, s. 125**). Araşdırmalar Sirabda rastlanan hər iki qrup keramikanın yerli istehsala məxsus olduğunu göstərir. Sirabdan aşkar olunan saman qarışıq, daraqvari alətlə naxışlanmış və samanüzlü keramika məmulatının paralelləri Azərbaycan və Yaxın Şərq abidələrindən mövcuddur. Zirincli, Şorsu, Yumru Sürümçəkdən aşkar olunan keramika nümunələrində daraqvari alətin izlərinə demək olar ki, rastlanmamışdır. Zirinclidən aşkar olunan kasanın bənzərləri Tülintədən bəllidir. Digər kasa və küpələrin bənzərləri Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolunun müxtəlif abidələrindən bəllidir. Qabarıq (Şəkil 3, 2) konusvari (Şəkil 2, 5) və silindrik-konusvari kasaların bənzərləri (Şəkil 3, 1; Şəkil 5, 2-4) Eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsindən məlumdur. Bu tip küpə və kasalar I Kültəpə (**Абибуллаев О.А. 1982, tabl. IX**), Keçili (**Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 11**), Böyük Kəsik (**Мүсейibli Нəcəф. 2007, tabl. XXIII**) İlanlıtəpə, Tülintəpə, Kurban Höyük, Sioni (**Simon Connor and Antonio Sagona. 2007, pl. 4**),

Arataşen (Guilio Palumbi. 2007, fig. 2, 2, 4) və digər abidələrdə rastlanmışdır (Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 41-50). Çay ağzından aşkar edilən küpə tipli qabların, ağzının kənarı xaricə qatlanmış qısa boyunlu küpələrin (Şəkil 7, 1, 2) bənzərləri I Kültərə (Абибуллаев О.А. 1982, tabl. IX, 1-4), Leylatərə (Akhundov T. 2007, fig. 10, 7), Böyük Kəsik (Akhundov T. 2007, fig. 16, 3) Yarıqtərə (Burney C.A. 1958; Burney C.A. 1962; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970 с. 45, рис. 17, 4), Doğubəyazıt (Marro, Özfirat 2005, pl. VI, 4) Norşuntərə (Gülçur S. 1988, tabl. 15, 1; tabl.55, 3; tabl. 66, 18), Arslantərə VII (Frangipane M. 2000, fig. 2, 22), Değirməntepə, Hanaqo (Marro 2007, pl. V, 4) Sarıgül (Marro 2007, pl. VIII, 5), abidələrində rastlanmışdır. Ağzının kənarı azacıq xaricə qatlanmış küpələrin bənzərlərinə Norşuntərədə (Gülçur S. 1988, taf. 64, 2) və Böyük Kəsikdə (Müseybli Nəcəf 2007, tabl. XIII, 4) rast gəlinir. Çay ağzında bir nümunə ilə təmsil edilən ağzının kənarı dəyirmi konusvari gövdəli kasaların (Şəkil 7, 4) bənzərləri Ovçular Tərəsindən (Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XVI, 2, 3, 5), Yarıqtərə (Burney C.A. 1962, p. 137; Burney C.A. 1964, p. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1-2), Göytərə (Brown T.B. 1951, p. 21-22, fig. 4-5; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 10), Böyük Kəsik (Müseybli N. 2007, tabl. I, 2-5), Leylatərə (Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, fig. IV, 21), Doğu Anadolu abidələrindən (Marro C. 2005, pl. II, 1-4) məlumdur.

Çay ağzından aşkar edilmiş ağzının kənarı çərtməli (Şəkil 9, 7) kasanın formaca bənzərlərinə rastlansa da, bu tip nağıslı kasalar hələlik Eneolit abidələrindən bizə məlum deyil.

Qaratərə yaşayış yerindən aşkar olunan qabarıq gövdəli ağzının kənarında üç dəşik açılmış kasanın ən yaxın bənzərinə Böyük Kəsikdə rastlanmışdır (Müseybli Nəcəf 2007, tabl. XXIII, 1-4). Bu tip qablara Zircinli və Şorsu yaşayış yerlərində də rastlanmışdır. Onlar qırmızı rəngli keramika ilə təmsil olunmuşdur. Araşdırmalar Cənubi Qafqazın bu tip keramikasının “Sioni” adlandırılmasının düzgün olmadığını göstərir (Kiguradze T. 2000, p.321-325). Gövdəsində, yaxud ağzının kənarında dəşik açılan kasalar Keçilidə (Нариманов И.Г. 1987, рис.

35, 1, 11), Xələcdə (Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, şəkil 14, 4), Cənubi Qafqaz abidələrində (Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 42, рис. 15), Şərqi Anadoluda Aştəpədə (Marro C. and A. Özfirat 2005, pl. III, 3) rastlanır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qaratəpə nümunəsi qara rəngli və çəhrayı astarlı olması ilə fərqlənir. Kür-Araz mədəniyyəti üçün xarakterik olan bu xüsusiyyət, şübhəsiz ki, Eneolit keramikası ilə Kür-Araz keramikası arasında keçidin olduğunu təsdiq edir. Qaratəpədən aşkar olunan küpə tipli qabların bənzərləri Azərbaycan və Yaxın Şərq abidələrindən bəllidir.

Sürümçəkdən aşkar olunan, ağzının kənarı xeyli geriye qatlanan küpələrin (Şəkil 12, 1) bənzərləri Böyük Kəsikdə (Müseibli Nəcəf 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6), Xələcdə (Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, şəkil 8, 3), Ovçular Təpəsində (Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIV, 2), Göytəpədə (Brown T.B. 1951, fig. 6, 459) rastlanmışdır. Bu abidədən aşkar olunan digər küpələrin də bənzərləri Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq abidələrindən məlumdur. Çölmək tipli qabların biri içəridən sarı, xaricdən qara rəngli olub ziqzaqşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır. Onun bənzərləri Eneolit abidələrindən bizə bəlli deyil.

Sürümçəkdən aşkar olunan keramika məmulatının bir qismi, xüsusilə kasa tipli qablar boya bəzəməlidir. Naxışlar qara, yaxud qəhvəyi rənglə qabların saxsısı üzərinə, bəzən isə cilasız qırmızı boya üzərindən çəkilmişdir. Ağzının kənarı xaricə qatlanan qabarıq gövdəli bu tip kasaların bənzərləri Mərənd Kültəpəsindən (Stephan Kroll, abb. 3, 4; abb. 5, 17), Norşuntəpədən (Gülçur S. 1988, taf. 65, 3) və digər abidələrdən məlumdur. Kasalardan birinin (Şəkil 8, 1) bəzəmə motivi Norşuntəpə (Gülçur S. 1988, taf. 66, 2), Mərənd Kültəpəsi (Stephan Kroll, abb. 2, 1-2) və Şortəpədən aşkar olunan nümunələrlə bənzərdir. Lakin bu kasanın bəzəmə motivi Mil düzü abidələrində daha geniş yayılmışdır. Ararat vadisində bu motivə rastlanmaması və əksinə Mil düzündə və Naxçıvanda onun yayılması onların mənşəcə Şimal-Qərbi İranla (İran Azərbaycanı) bağlı olduğunu göstərir. Digər kasaların da bəzəmə motivinə Norşuntəpə, Mərənd Kültəpəsi və Mil düzü abidələrində rastlanır. Kasalardan birinin ağzının içəri tərəfi (Şəkil 14, 4) damla şəkilli ornamentlə naxışlanmışdır. Bu tip ornamentə Ovçular

Təpəsində (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**), Göytəpədə (**Brown T.B. 1951, p. 22, fig. 5**) və Norşuntəpədə (**Gülçür S. 1988, taf. 66; taf. 67**) rastlanmışdır. Sürümçəkdən tapılan boyalı qablardan biri küpə tiplidir (**Şəkil 14, 5**). Onun ağzının kənarı qırmızı boya üzərindən qara rənglə naxışlanmışdır. Eneolit dövrünə aid boyalı keramika məmulatına Qurddağ yaşayış yerində də rastlanmışdır. Boya küpə tipli qablardan birinin ağzının içəri tərəfinə qara rənglə çəkilmişdir (**Şəkil 15, 1**). Ağzının kənarı xaricə qatlanmış saman üzlü küpələrin bənzərlərinə Böyük Kəsik (**Müseybli Nəcəf 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Xələc (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, şəkil 8, 3**) və digər abidələrdə rastlanmışdır. Boyalı keramika məmulatına Qahabçay hövzəsində də rast gəlinir. Boya birbaşa qabların saxsısı üzərində açıq qara rənglə çəkilmişdir. Forma baxımından onlar Sirab ətrafında aşkar olunan digər abidələrin materialları ilə bənzərdir.

Arxeoloji araşdırmalar Sirab ərazisində yayılan samanlı keramikanın Azərbaycan, xüsusilə Naxçıvan abidələri üçün xarakterik olduğunu göstərir. Sirab abidələrindən aşkar olunan boyalı keramika da Azərbaycan abidələri üçün xarakterikdir. Son illərdə Naxçıvan abidələrindən Son Eneolit dövrünə aid boyalı keramika məmulatı məlum deyildi. Lakin Ovçular Təpəsi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**) və Xələcdə (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s. 73-76**) aparılan araşdırmalar zamanı boyalı keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Xələcdə bu tip keramika xüsusilə çoxluq təşkil edir. 1968-ci ildə İ.H.Nərimanovun I Kültəpə abidəsində apardığı kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar zamanı Eneolit dövrünə aid qırmızı-qəhvəyi rənglə naxışlanmış boyalı keramika aşkar olunmuşdur. İ.H.Nərimanovun fikrinə görə, I Kültəpədən aşkar olunan qırmızı anqoblu keramika Şərqi Urmiya hövzəsi ilə əlaqələrin olduğunu təsdiq edir (**Нариманов И.Г. 1987, s. 124**). Bizim apardığımız araşdırmalar zamanı Şərrur rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyində Şortəpə abidəsindən tapılmış boyalı bir kasa aşkar edilmişdir. Tədqiqatlar boyalı keramikanın Naxçıvanda kifayət qədər yayıldığını təsdiq edir. Bəlli olduğu kimi, qırmızı boyalı keramika Hacı Firuz yaşayış yeri üçün də xarakterik olmuşdur. S.Krollun fikrincə, Neolit və Eneolit dövründə Azərbaycanın özünəməxsus mədəni ənənələri olsa da, Son Eneolit dövrü Urmiya hövzəsinə Ubeyd

ənənələrinin daxil olması ilə xarakterizə olunur (**Stephan Kroll, p. 71**). Qırmızı anqoblu boyalı keramika məmulatı İran Azərbaycanında Yanıqtəpə, Göytəpə, Kültəpə, Livar (**Stephan Kroll. 1984, p. 23**) və digər abidələrdə də yayılmışdır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində qırmızı anqoblu boyalı keramikanın Azərbaycan üçün xarakterik olduğu müəyyən olunmuşdur. Naxçıvandan aşkar olunan keramika məmulatının formaca Şərqi Anadolu abidələri ilə yaxın olmasına baxmayaraq, Naxçıvanda, Mil düzündə və Urmiya hövzəsində yayılan keramikanın özünəməxsus xüsusiyyətləri Naxçıvanın Son Eneolit keramikasının Urmiya hövzəsi və Şimali Mesopotamiya ilə bağlı olduğunu göstərir. B.Helwingin fikrinə görə Şimali Ubeydin arealı Urmiya gölündən şimala yayılmamışdır (**Helwing B. 2009, p. 67**). Lakin məlum olduğu kimi, Xalaf-Ubeyd tipli keramikanın Cənubi Qafqazda yayılmasını tədqiqatçılar Şimali Mesopotamiya ilə bağlayırlar (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, s. 41**). Bəzi tədqiqatçılar bunu etnik miqrasiyanın nəticəsi hesab edir (**Массон В.М. 1964, с. 407**). Tədqiqatçılar Xalaf tipli keramikanın şimala və şimal-şərqə doğru yayıldığını da qeyd etmişlər (**Le Blanc S.A. and Watson P.J. 1973, p. 111-132**). Son illər aparılan araşdırmalar Ubeyd keramikasının Naxçıvanda yayıldığını, lakin yerli ənənələrin aradan çıxmadığını təsdiq edir.

Proto Kür-Araz keramikası. Bu tip keramikaya Sirab ətrafında olduqca az rastlanmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi onlar yalnız bir neçə parça ilə təmsil olunur. Bu tip keramikaya Naxçıvanda Ovçular Təpəsində (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, p. 54**), Xələcdə (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s.78**), I Maxta Kültəpəsi, Şortəpə və digər abidələrdə rastlanmışdır. Proto Kür-Araz keramikası həmçinin Muğan-Qarabağ ovalığında Qarahacı və Cüttəpə yaşayış yerlərindən aşkar olunmuşdur (**Cəfərov H.F. 2000, tabl. 8, 5,11**). Bu ərazidə Kür-Araz mədəniyyətinə aid keramika nümunəsi yalnız bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Bu Eneolit və Orta Tunc dövrü keramikasının ərazidə geniş yayılması ilə kontrast təşkil edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Qahabçayın yuxarı axarlarında, Xornu vadisində Erkən Tunc dövrünə aid nekropol qeydə alınmışdır. Buna görə də

Qahabçay vadisindəki kurqanların bir qismi Kür-Araz mədəniyyətinə aid ola bilər. Lakin bu hələlik bir ehtimaldır.

Porto Kür-Araz keramikası Doğu Bəyazıtdən (**Marro, C. and A. Özfirat. 2003, p. 391, pl.V**), Çetenli (**Marro C. and A. Özfirat. 2005, pl.IV, 3, 4**) və Mərənd ətrafındakı abidələrdən də aşkar olunmuşdur. Bu problemin bəzi məsələləri arxeoloji ədəbiyyatda araşdırılmışdır (**Marro C. 2008, p. 14-15**). Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Proto Kür-Araz keramikasının arealı Şərqi Anadoludan başlayaraq İran Azərbaycanının böyük bir qismini, xüsusilə Naxçıvan da daxil olmaqla Araz çayının orta axarlarını əhatə etmişdir. Kür-Araz mədəniyyətinin tarixi ilə bağlı arxeoloji ədəbiyyatda kifayət qədər məlumat vardır (**Lyonnet B. 2000, p. 299-320**; **Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S. 2009, p.82-87**; **Aşurov S.H. 2002**). II Kültəpənin alt laylarından saman qarışıq keramikanın əldə edilməsi də Kür-Araz mədəniyyətinin Naxçıvanda qədim tarixə malik olduğunu təsdiq edir (**Бахшалиев В.Б., Алиев В.Г. 1989, с. 56-60**). Bu mədəniyyət daha sonra Kür-Araz mədəniyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Tədqiqatçıların fikrinə görə, Naxçıvan Kür-Araz mədəniyyətinin əsas vətənlərindən biri olmuşdur (**Сеидов А.Г. 1993**; **Исмаиляде Гудрат. 2008**; **Bakhshaliyev V.B. 1997, p. 103**; **Ашуров С. 2005, с. 55**; **Seyidov A., Baxşəliyev V. 2009, s. 47-58**).

Orta Tunc dövrü keramikası. Sirab ətrafındakı yaşayış yerlərindən bu dövrə aid xeyli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Bu tip keramika məmulatı Naxçıvanın Orta Tunc dövrü üçün xarakterikdir (**Bakhshaliyev V.B. 1997, p. 105-110**). Aşkar olunan keramika məmulatının bir qisminin Boyalı qablar mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid olması olduqca diqqətçəkicidir. Bu tip qablarda boya birbaşa qabın boyanmamış, yaxud qırmızı rənglə boyanmış cilasız səthinə çəkilmişdir. XX əsrin 90-cı illərində aparılan araşdırmalar zamanı Naxçıvan ərazisində dağ qalalarının olduğu müəyyən edilmişdi (**Belli Oktay, Baxşəliyev Veli. 2001, s. 27**). Son illər aparılan araşdırmalar zamanı Naxçıvanın dağlıq ərazisində yeni qalatipli yaşayış yerləri, o cümlədən Göynük qalası (**Baxşəliyev V.B. 2008, s. 192**), II Bəzəkli qalası (**Baxşəliyev V.B. 2008, s. 226**) və digərlərinin qeydə alınması dağ qalalarının Naxçıvan üçün xarakterik olduğunu göstərir. Sirab ərazisindəki Sürümçək, Sırran ağıl və Qurddağ qalaları şübhəsiz

ki, bu dövrün müdafiə istehkamlarından olmuşdur. Müdafiə xarakteri daşıyan bu tip qalaların, demək olar ki, Naxçıvanın bütün bölgələrində aşkar edilməsi bu dövrdə ətraf ərazini nəzarətdə saxlayan kiçik qalaların da inşa edildiyini göstərir. Dağ qalaları ilə bərabər Orta Tunc dövrünə aid olan kromlex tipli qəbir abidələri də Naxçıvanın məhsuldar vadilərinin Orta Tuncun erkən mərhələsində məskunlaşdırıldığını göstərir. Aşkar olunan tapıntılar Orta Tunc dövründə Naxçıvanda əhalinin oturaq həyat sürməklə yanaşı köçmə maldarlıqla da məşğul olduğunu təsdiqləyir.

Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bənzərləri Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadolu abidələrindən yaxşı məlumdur. Qurddağdan aşkar olunan ağzının kənarı xaricə qatlanmış küpələrin (Şəkil 16, 1) bənzərləri Doğubəyazıt (**Marro C. and A. Özfirat. 2005, s. 327, pl.IX, 6**), Yayı (Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, **çizim 18, 2**), Şahtaxtı (Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, **çizim 17, 2-3**), Çalxanqala (Алиев В.Г. 1991, **tabl. VII, 1**), II Kültəpə, Nəhəcir (Алиев В.Г. 1991, **c. 93-95**) və başqa abidələrdən əldə edilmişdir. Qaratəpə (Şəkil 20, 1) və Qurddağdan (Şəkil 17, 4) aşkar olunan ağzının kənarı bir-birinin içərisində yerləşdirilən qövşəşəkilli xətlərlə naxışlanmış qablar Naxçıvan abidələri üçün xarakterikdir. Onlar Çalxanqala (Алиев В.Г. 1991, **c. 71-72, tabl. VII, 4, VIII, 9**), Qaraçuq, Qıvrıq (Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, **çizim 9, 3-7**) və digər abidələrdən bəllidir. Bu tip keramika məmulatı Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterikdir. Bu baxımdan Çalxanqala kurqanlarından tapılan kasaların kompleksindən boz rəngli keramikanın tapılması, habelə tunc əşyaların bir qisminin mis-arsen qarışıqından hazırlanması onların erkən tarixindən xəbər verir (Алиев В.Г. 1991, **c. 71-72; Бахшалиев В.Б. 2005, c. 46-50**).

Sirab abidələrindən aşkar olunan Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bəzəmə motivləri Naxçıvan, Urmiya hövzəsi və Şərqi Anadoludan məlumdur. Keramika məmulatı arasında polixrom boyalılar dörd nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların mərkəzi hissəsi sarı boya ilə örtülərək qara və qırmızı rənglərlə naxışlanmışdır. Bu tip keramika məmulatı Naxçıvanda boyalı qablar mədəniyyətinin əsas

mərhələlərindən birini təşkil edir (**Алиев В.Г. 1991, c. 109; Belli Oktay, Bəhşəliyev Veli. 2001, s. 38-44**).

Orta Tunc dövrünə aid keramika məmulatının bir qismi qara rəngdə bişirilmiş cizma və basma naxışlı qablardan ibarətdir. Onların hamısı forma verməyən parçalardan ibarətdir. Keramika nümunələrinin dördü Surumçəkdən aşkar olunmuşdur. Onlar ziqzaqşəkilli cizma ornamentlə naxışlanmışdır. Qahabçay hövzəsindən aşkar olunan parçaların biri cizma xətlərlə, digəri isə basma ornamentlə naxışlanmışdır. Bu tip keramika məmulatı Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsi üçün xarakterik hesab edilir. Belə keramika II Kültəpə (**Алиев В.Г. 1991, c. 97; Əliyev 1977, s. 53**), Üzərliktəpə, Nəhəcir (**Seyidov A.Q., Bəxşəliyev V.B. 2002, s. 68-72**) və digər abidələrdən aşkar olunmuşdur. Basma naxışlı qablar Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin abidələrində xüsusilə geniş yayılmışdır. Tədqiqatçıların fikrinə görə, bu keramika Erkən Tunc dövründə meydana çıxmış və Orta Tunc dövründə inkişaf etmişdir (**Алиев В.Г. 1991, c. 97**). II Kültəpədə aparılan araşdırmalar zamanı basma naxışlı keramikanın dulus sobalarından aşkar olunması onların istehsalının yerli ustalar tərəfindən də mənimsənildiyini göstərir (**Алиев В.Г. 1991, c. 31**).

Dəmir dövrü. Bu dövrə aid keramika məmulatının əksəriyyəti forma verməyən parçalardan ibarətdir. Qurddağ yaşayış yerindən aşkar olunan keramika məmulatının bir qismi boz rənglidir (**Şəkil 22, 1-2**). Bu tip keramika məmulatı Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələrindən çox sayda əldə edilmişdir (**Bəxşəliyev V.B. 2002**). Küpə tipli qabların bir qismi qırmızı rəngdə bişirilmiş, bəziləri qırmızı boya ilə naxışlanmışdır. Bu keramika məmulatı Dəmir dövrünün erkən və orta mərhələsinə aiddir. Qurddağ yaşayış yerindən aşkar olunan, ağzının kənarı köbəli kasa tipli qab Son Dəmir dövrü üçün xarakterikdir. Bu tip keramika Naxçıvanda Oğlanqala, Qızqala, Qazançıqala və digər yaşayış yerlərindən əldə edilmişdir. Bu tip kasalar İran Azərbaycanında Borci qaladan (**Stephan Kroll. 1984, abb. 5, 4**), Böyük qaladan (**Stephan Kroll. 1984, abb. 28, 6**) və digər abidələrdən məlumdur. Cənubi Azərbaycan abidələrində bu tip keramika olduqca geniş yayılmışdır.

Son Dəmir dövrünə aid boyalı keramika parçaları Sürümçək yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur. Keramika nümunələrinin üzəri

qırmızı boya üzərindən qara rənglə naxışlanmışdır (Şikil 25, 1-4). Bu tip keramika Naxçıvanın Son Dəmir dövrü abidələri üçün xarakterikdir. Oğlanqalada aparılan araşdırmalar zamanı da bu tip keramikaya rastlanmışdır.

Yaşayış yerlərinin, demək olar ki, hamısında Orta əsr keramikasına rastlanır. Keramika məmulatı başlıca olaraq şirsiz, az miqdarda isə şirli qabların parçaları ilə təmsil olunmuşdur. Orta əsr keramikasına çox sayda rastlanması bu yaşayış yerlərinin həmin dövrdə geniş istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Nuvars yaşayış yerinin böyük ərazini əhatə etməsi bu abidənin Orta əsrlərdə mühüm yaşayış məntəqəsi olduğunu göstərir. Bu yaşayış yerindən bir qədər yuxarıda Babalı və Naxışnərgiz, Köhnə Külüs yaşayış yerləri vardır. Qahabçay üzərində tikilən Vəkil bəndi Orta əsrlərdə bu vadidə yaşayan əhali arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin olduğunu təsdiq edir.

NƏTİCƏ

Sirab ərazisində aparılan araşdırmalar burada qədim dövrlərdən başlayaraq insanların məskunlaşdığını göstərir. Ərazinin bol otlaqları, gursulu çayları, həmçinin bu ərazinin təbii mağaralar və qayaaltı sığınacaqlarla zəngin olması qədim insanların burada məskən salması üçün şərait yaratmışdır. Araşdırmalar zamanı yaşayış yerlərindən xeyli obsidian qəlpələrinin və nukleusların aşkar olunması, hətta Qahabçay hövzəsində misin mineralları olan malaxit və azuritə rastlanması qədim insanların xammal ehtiyatları ilə tanış olduqlarını göstərir. Şübhəsiz ki, xammal əldə etmək istəyi də insanların geniş əraziyə yayılmasında müəyyən rol oynamışdır. Bu baxımdan Sürümçək dağında qara rəngli çaxmaqdaşına rastlanması olduqca maraq doğurur.

Sirabda aşkar olunan ən qədim abidələr hələlik Eneolit dövrünə aiddir. Abidələrdən aşkar olunan keramika məmulatının tədqiqi onların başlıca olaraq Eneolit dövrünün sonlarına aid olduğunu göstərir. Lakin olduqca qaba hazırlanan bəzi keramika parçaları Eneolit dövrünün əvvəllərinə də aid edilə bilər. Bu xüsusilə Son Eneolit dövrünün sarı rəngli keramikasından fərqlənən qırmızı rəngli saman qarışıq qaba keramikaya aid edilə bilər. Sirab kəndi yaxınlığında Şorsu, Zirinclik, Yumru Sürümçək yaşayış yerindən aşkar olunan keramika saman qarışıq qırmızı rəngli keramika məhz bu xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Arxeoloji ədəbiyyatda Eneolit mədəniyyətinin xronologiyası ilə bağlı müxtəlif problemlərə ədəbiyyatda toxunulmuşdur (**Lyonnet B. 2000, p. 299-320 ; Helwing B. 2000, p.145-164**). Arxeoloji araşdırmalara əsaslanaraq demək olar ki, təqribən e.ə. VI minilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu ərazidə intensiv yaşayış olmuşdur.

Eneolit və Orta Tunc dövrü keramikasının geniş yayıldığı şəraitdə Kür-Araz keramikasına olduqca az rastlanması diqqəti çəkir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Qahabçayın yuxarı hövzəsində Xornu çayı vadisində Erkən Tunc dövrü nekropolu aşkar olunmuşdur. Bu həmin dövrdə əhəlinin Qahabçay hövzəsi boyunca hərəkət etdiyini təsdiq etsə də, yaşayış yerlərində bu dövrə aid keramika məmulatı, demək olar ki, yoxdur. Belə hesab edirik ki, bu problem gələcək araşdırmalar zamanı aydınlaşacaqdır.

Orta Tunc dövründə qala tipli yaşayış yerlərinin yayılması köçmə maldarlığın inkişafı, əhalinin müdafiə ehtiyacının artması ilə bağlı olmuşdur. Qala tipli yaşayış yerlərindən Orta Tunc dövrünün erkən mərhələsinə aid keramika məmulatının aşkar olunması bu proseslərin e.ə. III minilliyin ortalarından başladığını təsdiq edir.

Sirab ətrafında aşkar olunan yaşayış yerlərinin hamısı mövsümi yaşayış yerləridir. Qaratəpə istisna olmaqla abidələrdə mədəni təbəqə olduqca az yığılmışdır. Təbəqənin azlığı, kömür qalıqlarının olmaması abidələrin mütləq xronologiyasını müəyyən etməyə mane olur. Ehtimal ki, Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı dövrdə Eneolit mədəniyyəti tamamilə yox olmamış və inkişafını davam etdirmişdir. Urmiya hövzəsindən başlayaraq Azərbaycanın böyük bir hissəsində, o cümlədən Naxçıvanda qırmızı anqoblu, bəzən isə boyalı keramikanın yayılması, bircə, təsadüfi deyildir. Ola bilsin ki, bu mədəniyyət daha sonra Orta Tunc dövrü mədəniyyətinin əsasını təşkil etmişdir. Orta Tunc dövrünün boyalı keramikası ilə Son Eneolit dövrünün qırmızı anqoblu keramikasının arealının üst-üstə düşməsi bunu ehtimal etməyə imkan verir.

ВВЕДЕНИЕ

Исследованиями на территории Нахчывана выявлены археологические памятники, относящиеся к различным периодам истории Нахчывана. Однако, некоторые проблемы истории Нахчывана, особенно памятники эпохи неолита, проблемы, связанные с происхождением культур энеолита и Куро-Араксской культуры полностью не разрешены. Несмотря на то, что в долине Нахчыванчая имеется такое многослойное поселение как Кюльтепе I, охватывающее неолитические и энеолитические периоды, до сих пор в восточной части Нахчывана, новые памятники этого периода не выявлены. В то же время на территории Шарурского района обнаружены многочисленные энеолитические поселения. Обнаружение энеолитических памятников в основном в западной части Нахчывана вызвало некоторые вопросы. Так как на территории Иранского Азербайджана в окрестностях Джульфа-Маранд были выявлены многочисленные энеолитические поселения. Отсутствие их в восточной части Нахчывана вызвало недоумение. Однако обнаружение новых энеолитических памятников во время исследования вблизи селения Сираб показало, что памятники этого периода до сих пор не исследованы хорошо.

Нововыявленные археологические памятники около с. Сираб отражают большой период истории Нахчывана, начиная с энеолита и кончая средневековьем. Нововыявленные археологические памятники имеют большое значение для решения проблем, связанных с периодами энеолита и ранней бронзы, особенно проблемы заселения горных и предгорных районов Нахчывана.

Исследование Сирабских памятников показывает, что этот регион был заселен с начала с эпохи энеолита. Однако в поселениях, называемых Зиринджли, Шорсу и Юмру Сюрумчек, в керамических изделиях исследованиями прослежены архаические элементы. Это показывает, что на этой территории в дальнейшем могут обнаружиться также неолитические поселения.

Новые находки, обнаруженные в Сирабских памятниках, являются характерными для Нахчывана и имеют большое значение для изучения связей с ближневосточными странами.

Всестороннее исследование памятников Нахчывана является результатом государственной заботы. Общенациональный лидер Азербайджанского народа Гейдар Алиев не раз отмечал важность исследования памятников Нахчывана, которые носят следы различных культур. Президент Азербайджанской Республики господин Ильхам Алиев подписал некоторые указы, связанные с расширением исследовательских работ в Институте Археологии и Этнографии НАНА, а также в Музее Истории Азербайджана, который является великим хранилищем многочисленных памятников материальной культуры, в том числе археологических.

Охрана и исследование памятников истории и культуры, расположенных на территории Нахчыванской Автономной Республики, всегда были в центре внимания Председателя Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики. Обнаружение новых памятников на территории Нахчывана каждый год является следствием государственной заботы.

Мы глубоко благодарны Председателю Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики господину Васифу Талыбову, а также Председателю Нахчыванского Отделения НАНА Исмаилу Гаджиеву за создание благоприятных условий для исследования памятников. Мы также признательны жителям селения Сираб, которые всегда помогали нам своими заботами.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ И ТИПОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ КЕРАМИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ

Несмотря на то, что Нахчыванские памятники исследуются уже с давних пор, некоторые проблемы, связанные с происхождением и развитием археологических культур, до сих пор не разрешены. С этой точки зрения особенно привлекают внимание исследования, проведенные в 2010 году вблизи села Сираб Бабекского района. Во время исследования были выявлены памятники различных периодов истории, в том числе многочисленные материально-культурные образцы эпохи энеолита, бронзы, железного века и средневековья. Нововыявленные находки имеют большое значение для изучения образа жизни древних поселенцев, проживавших в Нахчыване в различные периоды истории. Новые находки еще раз утверждают, что древние поселенцы не вели замкнутый образ жизни, они были хорошо знакомы с окружающей средой.

Пещера Дашкала расположена на севере селения Сираб. Вход пещеры широкий и высокий. Проход от входа разделяется на две ветви. Один из них соединяется с большим салоном, расположенным вблизи, а другой, продвигаясь вовнутрь пещеры, несколько раз разветвляется. Пещера долгое время использовалась в качестве загона, в результате чего на полу вырос толстый слой навоза. Во время исследования в пещере материально-культурные остатки, связанные с заселением древнего человека, не выявлены. Найдены только некоторые обломки энеолитической и средневековой керамики.

Памятники энеолитического периода вблизи селения Сираб выявлены в нескольких пунктах. **Поселение Зиринджли** расположено на северо-востоке села Сираб у подножия высокой горы. Подножие горы террасированы и по террасам засажены кустами зириндж. Таким образом, созданы благоприятные условия для заселения людей. Поселение естественными оврагами разделено на несколько частей. Во время исследования были

выявлены многочисленные керамические изделия эпохи энеолита. Следует сказать, что нахождение в этом поселении только энеолитической керамики показывает, что оно использовалось только в это время.

Керамические изделия из поселения в основном представлены обломками кувшинов и мисок (Рис. 1; Рис. 2; Рис. 3). Все они изготовлены из глины с примесью мякины, обожжены в красном, а иногда желтом цвете. Среди них большинство составляют кувшины с отогнутыми венчиками (Рис. 1, 1, 3-5; Рис. 3, 3). Некоторые кувшины с цилиндрическим горлом (Рис. 1, 6). Горло некоторых кувшинов немного вогнуто вовнутрь (Рис. 1, 5; Рис. 2, 4; Рис. 3, 5). На краю венчика некоторых сосудов просверлено маленькое отверстие (Рис. 2, 3). Этот кувшин изготовлен из глины с примесью мякины и обожжен в желтом цвете. Был обнаружен также обломок сосуда с тремя отверстиями (Рис. 2, 6). Один из кувшинов изготовлен из глины с примесью мякины, обожжен в сером цвете. Загнутый наружу венчик украшен овальными впадинами (Рис. 2, 1).

Одна из мисок с загнутым наружу венчиком и округленным корпусом (Рис. 1, 2) изготовлена из глины с примесью мякины и обожжена в красном цвете. Вторая миска с конусовидным корпусом, суженным вовнутрь венчиком, на краю венчика просверлено маленькое отверстие (Рис. 2, 5). Третья миска с цилиндро-коническим корпусом (Рис. 3, 1). Кроме того, найдена также миска с выпуклым корпусом. Она представлена одним экземпляром и обожжена в красном цвете (Рис. 3, 2). Керамические изделия этого поселения относятся раннему и среднему периоду энеолита.

Поселение Шорсу расположено на юго-западе с. Сираб на берегу засохшего ручья. Поселение охватывает поверхность маленького холма и его подножие. Керамические изделия изготовлены из глины с примесью мякины и обожжены в красном цвете. Однако некоторые обожжены в коричневом цвете. Керамические изделия представлены обломками кувшинов и мисок. Кувшины с отогнутыми венчиками (Рис. 5, 1, 5), некоторые

кувшины с цилиндрическим горлом (Рис. 4, 1). Дно от кувшина представлено одним экземпляром (Рис. 4, 14). Миски с цилиндроконическим корпусом (Рис. 5, 2-4). На краю венчика двух из них посверлено маленькое отверстие (Рис. 5, 2-3). Кроме того, имеется также обломок сосуда с двумя отверстиями (Рис. 5, 6). Сосуды изготовлены из глины с примесью мякины и обожжены в красном цвете. На поверхности одного из них сохранились впалые бороздки (Рис. 5, 2). Некоторые миски с конусовидным корпусом (Рис. 4, 5).

Поселение Юмру Сюрмчек расположено на западе села Сираб, на берегу реки Шорсу. Керамические изделия изготовлены из глины с примесью мякины и обожжены в красном цвете. Они представлены обломками кувшинов и мисок. Большинство керамических изделий представлено обломками, которые не поддаются определению.

Одним из этих памятников энеолитического периода является поселение Гюней Агыл. **Поселение Гюней Агыл** расположено на отроге горы, который протягивается в сторону Нахчыванчайской долины. Присутствие многочисленных подскальных убежищ создало благоприятные условия для поселения здесь древних людей. Во время исследования было установлено, что культурный слой в этом памятнике накопился в очень малом количестве. Исследованиями выявлены материально-культурные остатки различных периодов, в том числе и энеолитического.

Энеолитическая керамика представлена малочисленным количеством. Все они изготовлены с примесью мякины и хорошо сглажены с обеих сторон. На внутренней стороне и поверхности некоторых из них сохранились следы мякины. Другими словами, некоторые из них посмеиватьсялицы. Кувшины представлены двумя экземплярами. Они с низким несколько вогнутым вовнутрь горлом и загнутым наружу венчиком. Сосуды изготовлены из глины с примесью мякины и обожжены в коричневом цвете. В промежутке стенок сохранилась необожженная прослойка глины (Рис. 7, 1, 2).

Миска представлена одним экземпляром. Этот сосуд очень грубо изготовлен из глины с примесью мякины и обожжен в желтом цвете. Край венчика украшен насечками, а внутренняя часть гребенчатым инструментом. Эта миска с примесью мякины и посмеиватьсялицая (Рис. 9, 7).

Другие образцы представлены черепками без формы. Они в основном обожжены в красном цвете (Рис. 7, 3-6).

Поселение Чай агзы расположено на востоке селения Сираб. Поселение охватывает большую равнину и склон засохшей реки. Посмеиватьсялицая и с примесью мякины керамика в основном обнаружена на склоне засохшей реки. В этой части поселения видно строения из камня, однако форма разрушенных строений не поддаются определению. Подъемные материалы в основном представлены энеолитической керамикой. Кувшины представлены двумя экземплярами. Один из них толстостенный, изготовлен из глины с примесью мякины и обожжен в красном цвете. Край венчика загнут наружу (Рис. 8, 1). Второй кувшин тонкостенный. Изготовлен из глины с примесью мелкой мякины, обожжен в желтом цвете. На внутренней части сохранились следы мякины. Край венчика загнут наружу и округлен (Рис. 8, 2). Другие кувшины с отогнутыми наружу венчиками (Рис. 7а, 1, 2, 4). Миска с конусовидным корпусом и круглым краем венчика. Эти миски широко распространены в энеолитических памятниках (Рис. 7, 4). Другие фрагменты, форма которых не поддаются определению, с примесью мякины и посмеиватьсялицые. Все они обожжены в красном цвете, в промежутке стенок сохранился необожженный слой глины (Рис. 8, 3-6; Рис. 9, 1-5). На поверхности одного из них сохранились следы гребенчатого инструмента (Рис. 8, 6).

Поселение Нуварс расположено на небольшой равнине вблизи Сирабского родника, окруженной горами. В этом поселении найден только один фрагмент, который обожжен в красном цвете и украшен гребенчатым инструментом. Этот фрагмент с примесью мякины и посмеиватьсялицый (Рис. 9, 6).

Поселение Гаратепе расположено на юго-западе селения Сираб на подошве горы. Поселение естественным оврагом

разделено на две части. Большая часть поселения была разрушена во время строительства современной школы. На южной части поселения вырыт большой котлован, где толщина культурного слоя достигает 2 м. Определенная часть подъемных материалов относится к энеолиту, а основная часть – к бронзовому веку.

Керамические изделия энеолитического периода представлены обломками кувшинов и мисок. Миска представлена одним экземпляром. Она с выпуклым корпусом и сплюснутым вовнутрь краем венчика. В составе глины присутствует рубленая солома. Изготовлена очень грубо и на краю венчика просверлено три отверстия. Наружная часть черная, а внутренняя красная (Рис 10, 1). Сосуды с розовой подкладкой были характерны для Куро-Араксской культуры, однако другие элементы этого сосуда характерны для энеолитического периода. Возможно, что этот сосуд отражает особенности переходного периода от энеолита к ранней бронзе.

Кувшины с отогнутыми наружу венчиками (Рис. 10, 2-5). Оттенки цвета сосудов колеблются от красного до желтого. Они изготовлены из глины с примесью песка. Край венчика на внутренней стороне окрашен в красный цвет (Рис. 10, 2-4). Один из сосудов обожжен в коричневом цвете, на поверхности внутренней части сохранились следы соломы (Рис. 10, 3). У одного из кувшинов сохранилась только часть корпуса. Поверхность окрашена красным цветом и окрашена матовым черным цветом. Лощение отсутствует (Рис. 10, 6). Подобная роспись характерна для энеолитических сосудов.

Поселение Сюрумчек расположено на западе селения Сираб на поверхности высокого холма. Поверхностные археологические материалы относятся в основном к эпохам энеолита, бронзы и железа. Керамические изделия энеолитического периода обожжены в желтом, красном, коричневом, а иногда в черном цвете. Некоторые из них с примесью мякины и посмеиватьсялицы (Рис. 11, 1, 2, 4, 5, 7). Кувшины с загнутым наружу венчиком и выпуклым корпусом. Один из них тонкостенный, край венчика загнут наружу, корпус выпуклый (Рис. 12, 1). Второй кувшин изготовлен с

примесью мелкого песка, обожжен в желтом цвете. В некоторых местах прослеживаются следы соломы (Рис. 12, 2). Третий кувшин изготовлен с примесью крупного песка, на поверхности и внутри сохранились следы гребенчатого инструмента (Рис. 12, 3). Два из кувшинов изготовлены с примесью песка и обожжены в коричневатом цвете (Рис. 13, 1, 5). На краю венчика одного из них сохранились следы красной краски (Рис. 13, 5). Третий кувшин черно-коричневого цвета изготовлен из глины с примесью соломы. На краю венчика имеется овальное вдавление (Рис. 13, 2). С обеих сторон посмеиватьсялицый. Один из кувшинов изготовлен с примесью мелкого песка, поверхность и внутренние края венчика окрашены красным цветом (Рис. 13, 4). Горшок изготовлен с примесью мякины. Поверхность горшка в черном, а внутренняя часть в желтом цвете. Корпус украшен двумя рядами зигзагообразных линий (Рис. 13, 3).

Некоторые образцы керамических изделий из поселения Сюрумчек расписные. Один из них представлен фрагментом кувшина. Он изготовлен из глины с примесью песка, поверхность и внутренняя часть края венчика окрашены в красный цвет. Край венчика расписан в черном цвете (Рис. 14, 5). Один из кувшинов над красным цветом расписан широкими линиями черного цвета (Рис. 12, 4). На поверхности одного из фрагментов также сохранились следы черной краски (Рис. 12, 5).

Определенная группа сосудов энеолитического периода представлена мисками. Одна из них изготовлена с примесью самана. Миска с отогнутым наружу венчиком и выпуклым корпусом. Поверхность залощена и украшена широкими линиями коричневого цвета. Внутренняя часть края венчика окрашена в красный цвет. На внутренней части сохранились следы гребенчатого орнамента (Рис. 14, 1). Вторая миска с загнутым наружу венчиком и выпуклым корпусом. Изготовлена из глины с примесью мякины, расписана черными линиями прямо по неокрашенной поверхности. На краю венчика сохранились следы красной краски, а на внутренней части следы гребенчатого инструмента (Рис. 14, 2). Вторая миска однотипна с третьей.

Поверхность сосуда расписана двумя линиями в коричневом цвете (Рис. 14, 3). На внутренней части сохранились следы гребенчатого инструмента. Край венчика четвертой миски загнут наружу и округлен. Корпус сосуда с обеих сторон окрашен в коричневый цвет и расписан орнаментом в виде капли (Рис. 14, 4). На внутренней части сохранились следы гребенчатого орнамента.

Поселение Гурддаг расположено на востоке селения Сираб, на правом берегу реки Гахабчай. Поселение охватывает поверхность высокой горы и ее подножие. Культурный слой накоплен в небольшом количестве. В некоторых местах толщина его достигает 0,5м. Поверхностные материалы в основном относятся к эпохе средней бронзы. Однако встречаются некоторые экземпляры энеолитической керамики. Они в основном представлены фрагментами кувшинов. Один из них изготовлен из глины с примесью песка, обожжен в красном цвете и на поверхности сохранились следы желтого ангоба. Внутренняя часть края венчика расписана черным цветом прямо по нерасписанной поверхности (Рис. 15, 1). Второй и третий кувшины с загнутыми снаружи венчиками изготовлены из глины с примесью мякины. Они с обеих сторон грубо сглажены (Рис. 15, 2, 3). На поверхности одного из сосудов сохранились следы матовой черной росписи (Рис. 15, 5). Другой фрагмент кувшина эпохи энеолита изготовлен из глины с примесью песка и обожжен в желтом цвете (Рис. 15, 6).

Период эпохи раннего железа представлен очень малочисленными материалами. Они представлены некоторыми обломками кувшинов, найденных в поселении Сюрумчек. Один из них изготовлен очень грубо и обожжен в черном цвете. На внутренней части сохранились следы гребенчатого инструмента (Рис. 11, 3). Второй обломок толстостенный. Он снаружи в черном, а изнутри в красном цвете. Изготовлен из глины с примесью мякины (Рис. 11, 6).

Исследованиями памятников Сираба обнаружено большое число расписных керамических изделий эпохи средней бронзы. Среди них особого внимания заслуживает поселение Гурддаг. Центральная часть памятника окружена недоступными скалами.

Обнаружение керамических изделий в этой части памятника показывает, что она использовалась как жилая площадь. По-видимому, эта часть поселения служила цитаделью. Поселения подобного типа обнаружены также вблизи села Гейнюк Джульфинского района и около села Карабаглар Кенгерлинского района (**Baxşəliyev V.B. 2008, с. 192, 227**). У подножия горы в некоторых местах сохранились остатки каменных стен, которые показывают, что это поселение в эпоху средней бронзы использовалось как оборонительное сооружение. Керамические изделия, обнаруженные в поселении, представлены обломками сосудов типа кувшинов, горшков и мисок. Керамические изделия относятся к ранним и развитым периодам средней бронзы. Один из горшков раннего периода особенно привлекает внимание. Он изготовлен из глины с примесью песка, обожжен в желтом цвете. Наружная поверхность хорошо сглажена и расписана матовой черной краской по не залощенной поверхности сосуда (Рис. 9, 4). Кувшины изготовлены из глины с примесью песка, хорошо обожжены в красном цвете. Они отличаются по форме края венчика и горла. Один из монохромно расписанных кувшинов с низким цилиндрическим горлом и загнутым наружу венчиком. Край венчика изнутри и поверхность окрашены красным цветом и расписаны черными волнистыми и прямыми линиями (Рис. 16, 1). Край венчика второго кувшина загнут наружу с обеих сторон, окрашен красным цветом и край венчика расписан черным цветом (Рис. 16, 2). Поверхность двух кувшинов покрыта красной краской, однако не расписана (Рис. 17, 1, 2). Один из кувшинов с отогнутым наружу венчиком расписан полихромной росписью. Верхняя часть корпуса сосуда над желтым цветом расписана красной и черной красками (Рис. 16, 3). Другой обломок также расписан черными и красными красками (Рис. 16, 5). Край венчика горшковидного сосуда загнут наружу. Под горлом сосуд расписан черной краской над желтым цветом (Рис. 16, 4). Миски по форме отличаются друг от друга. Корпус одной из них по краю венчика загнут вовнутрь. Поверхность покрыта красной краской, залощена и орнаментирована черными линиями (Рис. 16, 6). Второго кувшин с

загнутым наружу венчиком и биконическим корпусом. Поверхность и край венчика изнутри покрыты красной краской, и внутренняя часть венчика расписана черными линиями (Рис. 17, 3). Третья миска с биконическим корпусом и закругленным краем венчика. С обеих сторон покрыта красной краской и залощена. Поверхность расписана черным цветом в виде угловидных линий, расположенных друг на друге (Рис. 17, 4).

Большое число керамических изделий, обнаруженных в поселении не поддается определению. Они изготовлены из глины с примесью песка и хорошо обожжены. Поверхность некоторых сосудов окрашена красной краской, залощена и расписана красной краской. Некоторые сосуды расписаны по нелощеным поверхностям, а другие расписаны прямо по красной керамике (Рис. 17, 5-10; Рис. 22, 5-7). Определенное число керамических изделий эпохи средней бронзы обнаружено в поселении Сюрумчек. Следует отметить, что остатки стен, выстроенные из больших каменных глыб, по-видимому, относятся к среднебронзовому периоду. Керамические изделия из этого поселения в основном представлены кувшинами, мисками и горшками. Все сосуды изготовлены из глины с примесью песка и обожжены в красном цвете. Кувшины с конусовидным горлом и отогнутыми наружу венчиками. Они покрыты красной краской и по лощеной поверхности расписаны черной краской. Росписи нанесены также на внутренней части края венчика сосудов (Рис. 18, 6). Миски разнотипные. Одна из них с отогнутым наружу венчиком и выпуклым корпусом. Корпус окрашен красным цветом и расписан широкими линиями (Рис. 18, 1). Вторая миска с шаровидным корпусом. Край венчика этого сосуда немного сужен вовнутрь. Поверхность покрыта красной краской и расписана черными линиями (Рис. 18, 2). Корпус третьей миски у края венчика немного сужен вовнутрь. Поверхность и внутренняя часть венчика покрыта красной краской (Рис. 18, 3). Горшки с отогнутыми наружу венчиками и выпуклым корпусом. Корпус сосудов покрыт красной краской и на нелощеной поверхности нанесена роспись черной линией (Рис. 18, 4, 5).

Определенная группа керамических изделий не поддается определению. Все они изготовлены из глины с примесью песка и хорошо обожжены в красном цвете. По нелощеной поверхности их над красной краской нанесена черная роспись в виде прямых линий (Рис. 19, 1-9, 11). Определенная часть керамических изделий изготовлена из глины с примесью песка, обожжена в черном цвете. Наружная поверхность их орнаментирована зигзагообразными линиями (Рис. 19, 10-14).

Большинство керамических изделий, обнаруженных в поселении Каратепе, расписные. Керамические изделия изготовлены из глины с примесью песка, хорошо обожжены в красном цвете. Сосуды представлены кувшинами и мисками. Некоторые миски с загнутыми наружу венчиками и выпуклыми корпусами. Они покрыты красной краской и расписаны черной. В одном из мисок орнаменты состоят из соединенных друг с другом арок выписанных на краю венчика. Внутренняя часть края этого венчика по красному расписана черной краской в виде прямых линий (Рис. 20, 1). В орнаментации корпуса второй миски использованы углы (Рис. 20, 2). Одна из мисок с биконическим корпусом. На краю венчика немного сужена вовнутрь. Поверхность расписана тонкими черными линиями (Рис. 20, 3). Четвертая миска с отогнутым наружу венчиком и выпуклым корпусом. Поверхность расписана черными линиями (Рис. 20, 4). От кувшинов сохранились только венчики. Они толстостенные. Поверхности сосудов покрыты красной краской, хорошо залощены и расписаны черными линиями (Рис. 20, 5, 7). Некоторые керамические изделия из Каратепе не поддаются определению. Орнаменты различного мотива нанесены на красноокрашенную поверхность сосудов. Поверхности некоторых сосудов залощены, а у других лощение отсутствует (Рис. 20, 6-9; Рис 21, 1-8). Один из кувшинов расписан полихромной краской (Рис. 21, 3). Центральная часть корпуса сосуда окрашена в желтый цвет и над ним черным цветом расписана заштрихованными ромбами. Другая часть корпуса сосуда расписана по красному цвету.

Поселение Гей хендек расположено на правом берегу Гахабчай. На территории поселения сохранились остатки помещений, построенных из камня. Некоторые из них однокомнатные, а другие двухкомнатные. Однако без раскопок трудно сказать, к какому периоду относятся комнаты. Некоторые из поверхностных материалов относятся к энеолиту. Один из них изготовлен из глины с примесью песка и хорошо обожжен в красном цвете. На краю венчика и корпуса сохранились следы матовой черной краски (Рис. 23, 2). На внутренней части этого сосуда сохранились следы гребенчатого инструмента. Обломок сосуда, обожженный в красном цвете, также напоминает энеолитические сосуды (Рис. 23, 3). Второй кувшин изготовлен из глины с примесью мякины и обожжен в красном цвете. Край венчика отогнут наружу (Рис. 24, 3). Один из кувшинов изготовлен из глины с примесью песка и обожжен в красном цвете. Край венчика расписан матовой черной краской (Рис. 24, 8). Миска тонкостенная, обожжена в красном цвете. Изготовлена из глины с примесью мякины, на внутренней части сохранились следы гребенчатого инструмента (Рис. 24, 7). Следы гребенчатого инструмента прослежены также на другом фрагменте.

Около поселения отмечены многочисленные погребальные памятники типа кромлех. Диаметр кромлехов колеблется от 5 до 6 метров. Некоторые кромлехи были разрушены. В разрушенных погребениях найдены керамические изделия черного и красного цвета. Изделия красного цвета не поддаются определению. Они покрыты красной краской и расписаны черной (Рис. 23, 5, 6; Рис. 24, 6). Обломок одного из кувшинов украшен сетчатым орнаментом (Рис. 24, 4). Один из кувшинов снаружи черный, а изнутри красный. Поверхность хорошо залощена (Рис. 23, 1). Один из кувшинов с загнутым наружу венчиком. На краю венчика имеется ступенька для крышки (Рис. 24, 1). Другой фрагмент кувшина окрашен в черный цвет, залощен и орнаментирован штампованным узором (Рис. 23, 7). Третий фрагмент кувшина в сером цвете. Поверхность его украшена нарезным орнаментом (Рис. 23, 4).

Поселение Тахчалы расположено на северо-востоке селения Сираб. Поселение охватывает подошву высокой горы. В поселении найдена одна ручка енеолитического периода и фрагмент миски эпохи средней бронзы. Миска изготовлена с примесью песка и обожжена в красном цвете. Поверхность сосуда расписана по красному с черными линиями (Рис. 24, 2). Следует отметить, что это они единственные древние находки из поселения Тахчалы. Другие фрагменты относятся к Античному периоду и средневековью.

Керамические изделия эпохи железного века найдены в Гурддаг, Сюрумчек, Тахчалы и других поселениях. Керамические изделия из Гурддаг представлены обломками кувшинов и мисок. Кувшины изготовлены из глины с примесью песка и обожжены в сером цвете. Они с загнутыми наружу венчиками и выпуклыми корпусами (Рис. 22, 2-3). Один из кувшинов обожжен в красном цвете (Рис. 22, 1). На поверхности некоторых из них сохранились следы красной краски. Миска представлена одним экземпляром (Рис. 22, 4). Она изготовлена из глины с примесью песка и хорошо обожжена. Подобные миски были широко распространены в железном веке.

Керамические изделия из поселения Сюрумчек представлены несколькими фрагментами. Они изготовлены из глины с примесью песка, хорошо обожжены и расписаны (Рис. 25, 1-4).

Керамические изделия железного периода, не поддающиеся определению, обнаружены в поселениях Нуварс, Тахчалы, Гюней агыл и других. Они в основном изготовлены с примесью песка, обожжены в красном и желтом цвете. На поверхности некоторых экземпляров сохранились следы вертикального ложила. Черепица, обнаруженная в поселении Нуварс показывает, что в этом поселении жизнь продолжалась до позднеантичного периода. Вероятно, некоторые строительные остатки также относятся к этому периоду.

Окрестность селения Сираб богата также средневековыми памятниками. Один из них **Донуз кала**. **Поселение Донуз кала** расположено на севере селения Сираб, на поверхности

недостижимых скал. Поселение со всех сторон окружено скалистыми обрывами. Проход поселения расположен в северной части. Поселение каменной стеной разделено на две части. Длина стены 26,6 м, ширина 2,3 м. Стена построена из больших каменных глыб и сохранилась до высоты 1 м. Крепостная стена снабжена зигзагообразными выступами. На средней части расположен дверной проем шириной 2,9 м. По-видимому, эта стена предназначена для отражения вражеских наступлений. Во время исследования в крепости найдены керамические изделия различного периода средневековья. На основе находок поселение можно датировать III-XVII веками.

Одним из средневековых памятников является поселение Нуварс, которое богато строительными остатками и керамикой. На территории поселения найдены многочисленные глазурованные и простые керамические изделия (Рис. 26, 3). Поверхность глазурованных сосудов покрыта одноцветной глазурью, орнаментирована гравировкой и надангобной росписью. Вблизи поселения до настоящего времени сохранились остатки большого строения, построенного из больших каменных глыб. Однако пока не проведены археологические раскопки, трудно сказать, к какому периоду относится это здание.

Поселение Тахчалы также богато средневековыми керамическими изделиями. Некоторые из них покрыты одноцветной глазурью, а другие орнаментированы гравировкой (Рис. 26, 1-2). На скалах, расположенных на территории поселения, имеются естественные широкие выемки, которые в общем виде образуют ниши друг над другом. Видимо, поселение свое название взяло от этих ниш. Тропы, ведущие в эти убежища, или так называемые ниши, показывают, что они когда-то использованы древними людьми. Однако пока единственная древняя находка относится к эпохе энеолита.

Поселение Гюней агыл также богато средневековыми строительными остатками и керамическими изделиями. Определенная группа керамических изделий представлена глазурованными сосудами. Они орнаментированы гравировкой и

надангобной росписью (Рис. 26, 4). Исследования показывают, что это поселение долго использовалось как населенный пункт.

Поселение Шырран агыл расположено на правом берегу реки Сираб. Среди местного народа поселение также называется «Мал йатагы», то есть «загон для скота». Центральная часть поселения окружена обрывистыми скалами. На восточной стороне поселения сохранились остатки стен, построенных из больших камней. Поверхностные материалы показывают, что поселение долгое время использовалось как населенный пункт. Самые древние керамические изделия относятся к эпохе средней бронзы. Они представлены красноангобированными керамическими изделиями без росписи. Среди находок имеются также изделия эпохи железного века и средневековья. Однако они не поддаются определению.

Поселение Бабалы расположено на левом берегу реки Сираб. Несмотря на то, что в поселении культурный слой накопился мало, в некоторых местах встречаются строительные остатки, выстроенные из камня. Поверхностные материалы в основном относятся средневековому периоду. Однако они не поддаются форме.

Векил бенди является средневековым памятником, который построен у реки Гахабчай. Плотина выстроена из обломков скалы и булыжника в известковом растворе. После стройки плотина облицована большими каменными плитами. Окрестность селения Сираб также богата естественными памятниками и святилищами. Скалы в окрестностях поселений напоминают фигуры человека и животных. Одна из них называется **Гелиндаш**. Это человекоподобная красная скала. По преданию, невеста, для того чтобы сбегать себя от захватчиков, помолилась богу и окаменела.

Стекающие от скал водопады, бурлящие реки, целебные минеральные воды, раз стекающие и раз засохшие родники, горы, уберегающие людей от врагов, и другие естественные чудеса являлись причинами появления верований о неприкосновенности этих мест. Здесь среди гор имеется два знаменитых святилища. Одно из них называется Ийдели пир, оно расположено в местности

Ийдели Дербенд. Люди дерево считают священным и, поклоняясь, завязывают на нем разноцветные платки. По сведениям местного населения, вблизи святилища раз в семь лет выходит родник, который стекает в течение месяца. В общем, эта территория считается священной. Большие каменные глыбы вблизи святилища также считаются священными и посещаются людьми. Здесь существует также паломничество к камню.

Другой знаменитый пир около селения Сираб называется **Деликдаш пири**. Это святилище состоит из большого камня, в нижней части которого имеется большое отверстие. По сведениям местного населения, бездетные женщины проходят в это отверстие и молятся богу, чтобы дал им детей.

ПАРАЛЛЕЛИ КЕРАМИЧЕСКИХ ИЗДЕЛИЙ

Энеолитическая керамика. Керамические изделия, обнаруженные в памятниках Сираба, с примесью мякины и посмеиватьсялицы хорошо известны из памятников Нахчывана. Подобная керамика в Нахчыване известна из памятников Кюльтепе I (**Абибуллаев О.А. 1982, с. 66-67**), Седерек (**Əliyev V.N. 1985, s. 61-67**), Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, s. 48-54**), Халадж (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**), Ашаги Дашарк, Шортепе и других. Исследования показывают, что в памятниках Сираба в основном распространена керамика двух типов. Однако красная керамика составляет большинство. Исследования поселения Кюльтепе I показывают, что в основном была распространена красная керамика, однако керамические изделия серого, коричневого и черного цвета также производились (**Абибуллаев О.А. 1982, с. 67**). Коричневые и черные керамические изделия присутствовали также в поселении Халадж (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**). В этом памятнике были обнаружены также расписные образцы подобной керамики (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, foto 72**). Коричневые или же керамические изделия каштанового цвета были выявлены также в памятниках Муганской степи (**Нариманов И.Г. 1987, с. 125**). Исследования показывают, что оба типа керамики являлись продуктами местного производства. Керамические изделия с примесью мякины, посмеиватьсялицы, а также украшенные гребенчатым инструментом хорошо известны из памятников Азербайджана и Ближнего Востока. На керамических изделиях Зиринлжли, Шорсу и Юмру Сюрумчек следы гребенчатого орнамента не обнаружены. Миски (Рис. 1, 2), обнаруженные в Зиринджли, хорошо известны из Тюлинтепе. Аналоги других мисок и кувшинов хорошо известны из памятников Южного Кавказа и Восточной Анатолии. Миски с выпуклыми (Рис. 3, 2), коническими (Рис. 2, 5) и цилиндро-коническими корпусами (Рис. 3, 1; Рис. 5, 2-4) известны из раннего и среднего периода энеолита. Подобные кувшины и миски известны из Кюльтепе I (**Абибуллаев О.А. 1982,**

tabl. IX), Кечили (Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 11), Беюк Кесик (Müseyibli Nəcəf. 2007, tabl. XXIII), Иланлытепе, Тюлинтете, Kurban Оюк, Сиони (Simon Connor and Antonio Sagona. 2007, pl. 4), Араташен (Guilio Palumbi. 2007, fig. 2, 2, 4) и других памятников (Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 41-50). Аналоги кувшинов с низким горлом и отогнутым венчиком, обнаруженных в поселении Чай агзы (Рис 7, 1, 2), известны из поселений Кюльтепе I (Абибуллаев О.А. 1982, tabl. IX, 1-4), Лейлатепе (Akhundov T. 2007, fig. 10, 7), Беюк Кесик (Akhundov T. 2007, fig. 16,3) Яныгтепе (Burney C.A. 1958; Burney C.A. 1962; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970 с. 45, рис. 17, 4), Догубеязит (Marro, Özfirat 2005, pl. VI, 4) Норшунтепе (Gülçur S. 1988, tabl. 15, 1; tabl.55, 3; tabl. 66, 18), Арслантепе VII (Frangipane M. 2000, fig. 2, 22) , Дегирментепе, Ханаго (Marro 2007, pl. V, 4) Сарыгул (Marro 2007, pl. VIII, 5). Кувшины с загнутыми наружу венчиками известны из Норшунтепе (Gülçur S. 1988, taf. 64, 2) и Беюк Кесик (Müseyibli Nəcəf 2007, tablo XIII, 4). Аналоги миски с конусовидным корпусом и закругленным краем венчика, которая в единственном экземпляре обнаружена в поселении Чай агзы (Рис. 7, 4), известны из Овчулартепеси (Marro C., Bakhchaliyev V., Ashurov S. 2009, pl. XVI, 2, 3, 5), Яныгтепе (Burney C.A. 1962, p. 137; Burney C.A. 1964, p. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1-2), Геойтепе (Brown T.B. 1951, p. 21-22, fig. 4-5; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 10), Беюк Кесик (Müseyibli N. 2007, tabl. I, 2-5), Лейлатепе (Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, fig. IV, 21) и памятников Восточной Анатолии (Marro C. 2005, pl. II, 1-4).

Аналоги миски, край венчика которой украшен насечками, пока нам не известны (Рис. 9, 7). Однако ее форма хорошо известна из одновременных памятников.

Ближние аналоги миски, на краю венчика которой просверлены маленькие отверстия, известны из поселения Беюк Кесик (Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XXIII, 1-4). Подобная керамика была найдена также из поселений Зиринджли и Шорсу. Они представлены красноглиняными изделиями. Исследования

показывают, что определение подобной керамики Южного Кавказа под названием «Сиони» было неправильным (**Kiguradze T. 2000, p. 321-325**). Сосуды с отверстиями на краю венчика и корпуса известны также из Кечили (**Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 1, 11**), Халадж (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, şəkil 14, 4**), памятников Южного Кавказа (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 42, рис. 15**) и поселения Аштепе в Восточной Анатолии (**Marro C. and A. Özfirat 2005, pl. III, 3**). Как было отмечено выше, Каратепинский экземпляр с розовой подкладкой. Подобная особенность характерна для керамики Куро-Араксской культуры. Несомненно, присутствие этого элемента говорит о существовании переходного периода между энеолитом и Куро-Араксской культурой. Кувшины, обнаруженные в Каратепе, хорошо известны из памятников Азербайджана и Ближнего Востока.

Аналоги кувшинов с отогнутыми наружу венчиками (Рис. 12, 1) известны из Беюк Кесик (**Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Халадж (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, рис. 8, 3**), Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIV, 2**) и Геойтепе (**Brown T.B. 1951, fig. 6, 459**). Аналоги других кувшинов, обнаруженных из этих памятников известны из памятников Южного Кавказа и Ближнего Востока. Один из горшков с розовой подкладкой украшен зигзагообразными резными линиями. Подобные горшки пока нам не известны.

Некоторые керамические изделия из поселения Сюрумчек, особенно миски, расписаны. Орнаменты нанесены черным или же коричневым цветом прямо по нелощеной поверхности сосудов, иногда над матовой красной краской. Миски с загнутыми наружу венчиками и выпуклым корпусом известны из Маранд Кюльтепе (**Stephan Kroll, abb. 3, 4; abb. 5, 17**), Норшунтепе (**Gülçür S. 1988, taf. 65, 3**) и других памятников. Мотив росписи одной из мисок (Рис. 14, 1) подобен росписям одного из сосудов Норшунтепе (**Gülçür S. 1988, taf. 66, 2**), Маранд Кюльтепе (**Stephan Kroll, abb. 2, 1-2**) и Шортепе. Однако мотив росписи этой миски особенно широко распространен в памятниках Милской степи. Подобный мотив не встречается в Араратской долине. Широкое

распространение этого мотива в Милской степи и в Нахчыване показывает что они генетически связаны с памятниками Северо-Западного Ирана (Иранский Азербайджан). Мотивы росписи других мисок также известны из Норшунтепе, Кюльтепе Маранд и памятников Милской степи. Край венчика одной из мисок изнутри расписан каплевидным орнаментом (Рис. 14, 4). Сосуды с подобным орнаментом известны также из Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**), Геойтепе (**Brown T.B. 1951, p. 22, fig. 5**) и Норшунтепе (**Gülçur S. 1988, taf. 66; taf. 67**). Край венчика одного из кувшинов из поселения Сюрумчек по красному фону расписан черной краской (Рис. 14, 5). Расписные сосуды эпохи энеолита известны также из поселения Гурддаг. Край венчика одного из кувшинов изнутри окрашен черной краской (Рис. 15, 1). Кувшины с отогнутыми наружу венчиками известны из Беюк Кесик (**Müseibli Nəcəf 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Халадж (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, рис. 8, 3**) и других памятников. Расписная керамика обнаружена также в памятниках долины Гахабчай. Роспись черной краской нанесена прямо на черепках сосудов. По форме они аналогичны сосудам, обнаруженным в других памятниках Сираба.

Археологические исследования Сирабских памятников выявили, что посмеиватьсялицы керамические изделия этого региона характерны для памятников Нахчывана и Азербайджана. Расписная керамика этого периода из Сирабских памятников также характерна для памятников Азербайджана. До последних лет позднеэнеолитическая керамика на территории Нахчывана была известна очень мало. Однако раскопки в Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**) и Халадж (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s. 73-76**) обнаружили также расписную керамику. Подобная керамика особенно распространена в поселении Халадж. В 1968 году И.Г.Нариманов во время разведывательных работ в Кюльтепе I обнаружил расписные сосуды в красно-коричневом цвете. По мнению И.Г.Нариманова, красноангобированная расписная керамика, обнаруженная в Кюльтепе I утверждает существование связей с памятниками

бассейна Восточной Урмии (**Нариманов И.Г. 1987, с. 124**). Нашими исследованиями в Шарурском историко-краеведческом музее обнаружена расписная миска, найденная в поселении Шортепе. Исследования показывают, что расписная керамика энеолитического периода была широко распространена на территории Нахчывана. Как известно, подобная керамика была характерна также для поселения Хаджи-Фируз. По мнению С.Кролла, несмотря на то, что в эпоху неолита и энеолита Азербайджан имел свои особенные культурные традиции, в позднем энеолите Урмийский бассейн характеризуется вхождением сюда Убейдских традиций (**Stephan Kroll, p. 71**). Красноангобированная расписная керамика обнаружена в таких памятниках Иранского Азербайджана, как Яныгтепе, Геойтепе, Кюльтепе, Ливар и в других (**Stephan Kroll. 1984, p. 23**). Исследования показывают, что красноангобированная расписная керамика характерна для памятников Азербайджана. Несмотря на то, что керамика Нахчывана по форме аналогична керамике памятников Восточной Анатолии, однако особенности керамики, распространенной в Нахчыване, Милской степи и бассейне Урмии показывают, что позднеэнеолитическая керамика Нахчывана связана с Северной Месопотамией и Приурмийским бассейном. По мнению В. Helwing, ареал Северного Убеида не распространялся от севера озера Урмия (**Helwing B. 2009, p. 67**). Однако, как известно, распространение керамики Халаф-Убейдского типа на Южном Кавказе исследователи связывают с Северной Месопотамией (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 41**). Некоторые исследователи связывают это с результатами этнической миграции (**Массон В.М. 1964, с. 407**). Исследователи также высказывали, что Халафская керамика распространена на север и северо-восток (**Le Blanc S.A. and Watson P.J. 1973, p. 111-132**). Исследования последних лет показывают, что Убейдская керамика была распространена на территории Нахчывана, однако развивались также местные традиции.

Прото Куро-Араксская керамика. Подобная керамика в памятниках Сираба обнаружена в очень малом количестве. Как

было отмечено выше, она представлена несколькими обломками. Подобная керамика в Нахчыване обнаружена в Овчулартепеси (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, p. 54**), Халадже (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s.78**), Махта Кюльтепе I, Шортепе и других памятников. Керамика Куро-Аракской культуры представлена одним экземпляром. Это в определенной степени составляет контраст с широким распространением энеолитических и среднебронзовых культур. Однако следует отметить, что в верховьях реки Гахабчай, в долине реки Хорну был обнаружен некрополь эпохи ранней бронзы. Возможно, некоторые курганы, отмеченные в долине Гахабчай, относятся к этому периоду. Однако это только предположение и в поселениях Куро-Аракская керамика не найдена.

Протокуроараксская керамика обнаружена также в памятниках Восточной Анатолии (**Marro, C. and A. Özfirat. 2003, p. 391, pl.V**) и в окрестностях Маранд. Исследования показывают, что ареал Протокуроаракской культуры охватывает территорию от Восточной Анатолии до Иранского Азербайджана. Этот ареал охватывает среднее течение Аракса, особенно территорию Нахчывана.

Среднебронзовая керамика. Среднебронзовая керамика является самым массовым материалом памятников селения Сираб. Подобная керамика характерна для среднебронзового периода Нахчывана. Особенно привлекательно то, что определенная часть нововыявленных материалов относится к раннему периоду культуры расписной керамики. В этих сосудах роспись нанесена прямо на черепки или же по матовому красному фону. Во время исследований 90-ых годов XX века было определено, что в эпоху средней бронзы в Нахчыване существовали горные крепости (**Belli Oktay, Baxşəliyev Veli. 2001, s. 27**). Обнаружение новых горных крепостей, таких как Гейнюк каласы (**Baxşəliyev V.B. 2008, c. 192**) и Безекли каласы II (**Baxşəliyev V.B. 2008, s. 226**) подтвердило, что горные крепости характерны для среднебронзовой культуры Нахчывана. Отмеченные в окрестности Сираба Гурддаг, Сюрумчек, Шырран агыл несомненно являются оборонительными

сооружениями этого периода. Выявление подобных крепостей по всей территории Нахчывана показывает, что в этом периоде эти крепости сооружались для обзора окружающей среды. Горные крепости и кромлехи утверждают, что, начиная с ранних периодов средней бронзы, горные местности были заселены. Обнаруженные памятники подтверждают, что население наряду с ведением сидячего образа жизни, также занималось кочевым скотоводством.

Аналоги керамических изделий эпохи средней бронзы хорошо известны из памятников Нахчывана, Приурмийской области, памятников Южного Кавказа и Восточной Анатолии. Аналогии кувшинов с загнутыми наружу венчиками (Рис. 16, 1) известны из Догубеязит (Marro C. and A. Özfirat. 2005, s. 327, pl.IX, 6), Яджи (Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çizim 18, 2), Шахтахты (Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çizim 17, 2-3), Чалханкале (Алиев В.Г. 1991, tabl. VII, 1), Кюльтепе II, Нехеджир (Алиев В.Г. 1991, с. 93-95) и других памятников. Сосуды, украшенные дугами, вписанными друг в друга, из Каратепе (Рис. 20, 1) и Гурддаг (Рис. 17, 4) характерны для памятников Нахчывана. Они известны из Чалханкалы (Алиев В.Г. 1991, с. 71-72, tabl. VII, 4, VIII, 9), Карачук, Кыврак (Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çizim 9, 3-7) и других памятников. Подобная керамика является характерной для раннего периода средней бронзы. В этом отношении обнаружение в комплексах Чалханкалинских курганов серой керамики и бронзовых изделий из медно-мышьякового сплава подтверждает древний возраст подобной керамики (Алиев В.Г. 1991, с. 71-72; Бахшалиев В.Б. 2005, с. 46-50).

Орнаментация керамических изделий среднебронзового периода Сирабских памятников известна из Нахчывана, бассейна Урмии и Восточной Анатолии. Среди керамических изделий полихромно расписанные представлены четырьмя экземплярами. Центральная часть подобных сосудов по желтому фону расписана черными и красными красками. Подобная керамика относится к особому периоду культуры расписной керамики в Нахчыване (Алиев В.Г. 1991, с. 109; Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, s. 38-44).

Определенная группа керамических изделий обожжена в черном цвете и орнаментирована врезными и штампованными украшениями. Они в основном не поддаются определению. Четыре экземпляра подобной керамики обнаружены в Сюрумчек. Они украшены шагающим гребенчатым орнаментом. В долине Гахабчая обнаружено два экземпляра подобной керамики. Один из них орнаментирован врезными линиями, а другой штампованным узором. Подобная керамика является характерной для раннего этапа средней бронзы. Такая керамика обнаружена в Кюльтепе II (Алиев В.Г. 1991, с. 97; Əliyev 1977, s. 53), Узерликтепе, Нехеджир (Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. 2002, s. 68-72) и других памятниках. Сосуды со штампованным орнаментом особенно широко распространены в Карабахском регионе Азербайджана. По мнению исследователей, подобная керамика появилась в эпоху ранней бронзы и была развита в среднебронзовом веке (Алиев В.Г. 1991, с. 97). Во время исследований поселения Кюльтепе II керамика со штампованным орнаментом была обнаружена в обжигательных печах, что также подтверждает местное производство подобной керамики (Алиев В.Г. 1991, с. 31).

Железный век. Большинство керамических изделий этого периода не поддаются определению. Определенная группа керамических изделий из поселения Гурддаг сероглиняная (Рис. 22, 1-2). Подобная керамика хорошо известна из памятников эпохи поздней бронзы и раннего железа Нахчывана. Некоторые из кувшинов обожжены в красном цвете и расписаны красной краской. Подобная керамика относится к раннему и среднему периоду железного века. Миска с округленным венчиком из поселения Гурддаг относится к позднему железному веку. Подобная керамика в Нахчыване известна из Оглангала, Кызкала, Казанчыкала и других памятников. Такие миски в Иранском Азербайджане обнаружены в Борджи кале (Stephan Kroll. 1984, abb. 5, 4), Беюк кале (Stephan Kroll. 1984, abb. 28, 6) и других памятниках. В памятниках Южного Азербайджана подобная керамика очень широко распространена.

Расписная керамика позднего железного века известна из поселения Сюрумчек. Керамические изделия по красному фону расписаны черной краской (Рис. 25, 1-4). Подобная керамика характерна для позднего железного века. Она также известна из поселения Огланкала.

Керамические изделия эпохи средневековья были обнаружены почти во всех исследованных поселениях. Керамические изделия этого периода представлены в основном обломками простых, а в малом количестве глазурованных сосудов. Обнаружение средневековой керамики показывает, что в этом периоде она интенсивно использовалась. Поселение Нуварс охватывает обширную площадь, что подтверждает, что в средневековье это поселение было знаменитым населенным пунктом. Несколько выше этого поселения расположены такие населенные пункты как Бабалы, Нахышнергиз, Старый Кюльюс и другие населенные пункты. Плотины Векил бенди, построенная на Гахабчай, говорит о тесных культурно-экономических связях местного населения.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исследования памятников в окрестности Сираб показывают, что эта территория с древнейших времен была заселена древним человеком. Богатые ресурсы корма, воды, а также присутствие многочисленных подскальных убежищ и пещер создали благоприятные условия для заселения древнего человека. Нахождение во время исследований многочисленных осколков обсидиана, обсидиановых нуклеусов, а также таких минералов меди как халкозин и азурит показывают, что древние люди хорошо знали окружающую среду и по-видимому, проходили по следам полезных ископаемых. Видимо, желание достичь сырья способствовало распространению людей на большую территорию. В этом отношении нахождение залежей черного обсидиана в горе Сюрумчек привлекает особое внимание.

Пока самые древние памятники Сираба датируются энеолитом. Исследование керамических изделий показывает, что здесь присутствовали почти все периоды энеолита. Некоторые экземпляры, несомненно, датируются начальным периодом энеолита. Это можно сказать о грубообработанных керамических изделиях с примесью мякины. Материалы поселений Шорсу, Зиринджлик и Йумуру Сюрумчек тяготеют к древнейшим периодам энеолита. На основе археологических исследований можно сказать, что не позднее начала VI тысячелетия эта территория была интенсивно занята.

При этом особое внимание привлекает очень малое нахождение Куро-Араксской керамики, вопреки массовому распространению керамики энеолита и средней бронзы. Выше сказано, что в верховьях реки Гахабчай, в долине Хорну обнаружен некрополь ранней бронзы. Это показывает, что в этом периоде Куро-Аракские племена двигались по долине Гахабчай. Однако в поселениях керамические изделия этого периода не найдены. Считаем, что эта проблема будет выяснена последующими исследованиями.

Распространение в эпоху средней бронзы поселений типа горных крепостей, несомненно, было связано с развитием скотоводства и с появлением нужды в обороне. Нахождение в этих поселениях керамических изделий раннего периода средней бронзы подтверждает, что эти процессы начались уже в середине III тысячелетия до н.э.

Все исследованные Сирабские поселения являлись сезонными. За исключением Каратепе, в них накопилось очень мало культурного слоя. Тонкость слоев, отсутствие радиоуглеродных анализов препятствует определению абсолютного возраста поселений. По-видимому, во время распространения куро-араксской культуры энеолитическая культура не исчезла, а продолжала свое компактное развитие. По-нашему, распространение на большей части Азербайджана, в том числе и Нахчывана, был не случайным. По-видимому, эта культура позднее являлась основой среднебронзовой культуры. Соответствие ареала позднеэнеолитической красноангобированной керамики и среднебронзовой дает основу для такого предположения.

INTRODUCTION

Archaeological research in the territory of Nakhchivan have revealed archaeological monuments concerning various periods of Nakhchivan history. However, more research is needed to resolve the nature of the Neolithic in Nakhchivan and questions concerning the origin of Chalcolithic and Kura-Araxes. In Nakhchivan valley there is a multilayered settlement like Kültepe I, dating to the Neolithic and Chalcolithic periods, however until now in the east part of Nakhchivan, new monuments of this period have not been found. At the same time, in Sharur numerous Chalcolithic settlements have been excavated. The apparent lack of Chalcolithic site, especially in the western part of Nakhchivan raises certain questions. In Iranian Azerbaijan in the vicinity of Julfa-Marand, numerous Chalcolithic settlements have been located. The absence of similar sites in the east part of Nakhchivan is surprising. However, detection of new Chalcolithic monuments during research near Sirab village has shown that monuments of this period are not well investigated till now.

Newly revealed archaeological monuments near Sirab village date to a long period of Nakhchivan history, from the Chalcolithic the end of the Middle Ages. These archaeological monuments have with the potential to transform our knowledge of the Chalcolithic and Early Bronze period, especially the settlement of the mountainous areas of Nakhchivan.

Research at these sites in Sirab shows that this region has been occupied since at least the Chalcolithic. Pottery from Zirincli, Shorsu and Yumru Sürümçek with archaic elements suggests that there were also Neolithic settlements here.

The new finds from Sirab are characteristic of this period in Nakhchivan and have great value for studying communication with the Near-East.

Comprehensive investigation of monuments of Nakhchivan is a national responsibility and priority. The Azerbaijani national leader Heydar Aliyev not has emphasized the importance of Nakhchivan's archaeological sites which carry traces of various cultures. The president

of the Azerbaijan Republic, Ilham Aliyev has signed some decrees connected with the expansion of research at the Institute of Archeology and Ethnography of NASA, and also in the Museum of the History of Azerbaijan which is the great storehouse of numerous monuments of material culture, including archaeological ones.

The Chairman of the Supreme Mejlis of Nakhchivan Autonomous Republic has always paid attention to storage and archaeological and historical research of monuments located in the territory of Nakhchivan Autonomous Republic. Detection of new monuments in the territory of Nakhchivan every year is a consequence of the state's support and interest

We are deeply grateful to the Chairman of the Supreme Mejlis of Nakhchivan Autonomous Republic, Vasif Talibov, and also the Chairman of the Nakhchivan Branch of the NASA, Ismayil Hajiyev, for the creation of favorable conditions for the research of monuments. We also are grateful to the modern inhabitants of Sirab, who always helped us.

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS AND TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF POTTERY

In spite of the fact that Nakhchivan monuments have been investigated for a long time, some problems connected with an origin and development of archaeological cultures have not yet been resolved. From this point of view the research in 2010 near the village Sirab in the Babek region is particularly important. During this research monuments from various periods, including material culture from the Chalcolithic Age, the Bronze Age, the Iron Age and the Middle Age have been discovered. Newly revealed finds have great value for studying the life style of ancient inhabitants, living in Nakhchivan during these various periods. New finds already assert that ancient inhabitants were very familiar with their environment.

Daşkale Cave is located north-east of Sirab village. The mouth of the cave is wide and high. Beyond the mouth, the passageway branches. One passage is connected to a large salon nearby and the other continues into the cave, where it divides into further branches. This cave was used as a shelter for a long time, therefore a thick layer of manure accrued on the floor. During the research in the cave there was no evidence of material-cultural remains connected with an ancient settlement, although some fragments of Chalcolithic and medieval ceramics were found.

Sites from the Chalcolithic period near Sirab village were found in several places. **Zirincli** is located north-east of Sirab village at the bottom of high mountain. These mountains were terraced and zirinj bushes were planted on the terraces, creating favorable conditions for settlement. The natural topography divided the settlement into different parts. During archaeological research numerous fragments of Chalcolithic ceramics were found, indicating that this settlement was used only at that time.

Pottery from this settlement is mainly represented by fragments of jugs and bowls (Fig. 1; a Fig. 2; Fig. 3). All of them are made of clay with chaff temper, fired so that they are red, and sometimes buff in colour. The majority of them are jugs with everted rims (Fig. 1, 1, 3-5;

Fig. 3, 3). Some jugs have a cylindrical neck (Fig. 1, 6). The neck of some jugs is a little bent in (Fig. 1, 5; Fig. 2, 4; Fig. 3, 5). On the tip of the rim of some vessels a small hole (Fig. 2, 3) is drilled. This jug is made of buff clay with chaff temper. Additionally a fragment of a vessel with three apertures was found (Fig. 2, 6). One of the jugs is made of clay with a chaff impurity and is grey. The rim is bent on the outside and is decorated by oval hollows (Fig. 2, 1).

One of the bowls has an everted rim and a rounded shape (Fig. 1, 2). It is made from red clay with chaff temper. The second bowl has a cone-shaped form, on the tip of the rim an aperture has been drilled (Fig. 2, 5). The third bowl has a cylindrical conic shape (a Fig. 3, 1). Besides it is also found the bowl with the convex shape. It is represented by one example and is red (Fig. 3, 2). Pottery from this settlement dates to the early and middle Chalcolithic.

Şorsu is located southwest of Sirab village on the banks of a dried up stream. The settlement covers the surface of a small hill and its base. The pottery is made from clay with chaff temper and fired red. However some of the examples are fired brown. Pottery is represented by fragments of jugs and bowls. Jugs have everted rims (Fig. 5, 1, 5) and sometimes cylindrical necks (Fig. 4, 1). The base of a jug is represented by one example (Fig. 4, 14). There are three bowls with a cylindrical-cone shaped form (Fig. 5, 2-4). On the tip of the rim of two of them a small aperture has been drilled (Fig. 5, 2-3). There is also a fragment of a vessel with two aperture (Fig. 5, 6). These vessels are red ware with chaff temper. On the surface of one of them are hollow grooves (Fig. 5, 2). Some bowls have a cone-shaped form (Fig. 4, 5).

Yumru Sürümçek is located in west of Sirab village, on the banks of the Shorsu river. Pottery is made from red ware with chaff temper. The pottery is represented by fragments of jugs and bowls. The majority of the pottery is represented by fragments whose form cannot be determined.

Güney Ağıl is another Chalcolithic monument. Güney Ağıl is located on a mountain spur stretching to the Nakhchivançay valley. The presence of numerous outcrops of bedrock has created a favorable condition for ancient settlement here. Research has established that the

cultural layer in this monument is quite thin. Material from several periods, including the Chalcolithic, have been found here.

The Chalcolithic ceramics are scanty. All of them are made with chaff temper and have been smoothed on the interior and exterior. Chaff traces can be seen on the interior and surface of some of these ceramics; they are chaff-faced. There are two types of jugs. They have a low neck, slanted inwards and everted rims. Vessels are made from brown ware with chaff temper. Some of the vessel walls are not well-fired and have not been completely oxidized (Fig. 7, 1, 2).

Only one example of a bowl was discovered. This vessel is very roughly made of buff ware with chaff temper. The edge of the rim and the interior is decorated with comb incising. This bowl is chaff-tempered and chaff-faced (Fig. 9, 7).

Other samples are presented by sherds whose form cannot be determined. They mainly of red ware (Fig. 7, 3-6).

Çay Ağzı is located east of Sirab village. The settlement covers a large plain and the bank of a dried up river. The chaff-tempered ceramics are mainly found on the banks of the dried up river. In this part of settlement stone buildings are visible, although their form cannot be defined. Chalcolithic ceramics are the main find here. Jugs are presented by two examples. One of them thick-walled. It is made from red ware with chaff temper. The rim is bent outwards (Fig. 8, 1). The second jug is thin-walled, made of fine buff ware with fine chaff temper. On the interior chaff traces are visible. The rim edge is bent outwards and rounded (Fig. 8, 2). Other jugs have everted rims (Fig. 7a, 1, 2, 4). A bowl has a cone-shaped form and a rounded edge. These bowls are widespread in Chalcolithic sites (Fig. 7, 4). Other fragments have no clear form and are made of chaff-tempered and chaff-faced red ware, which have not been completely oxidized (Fig. 8, 3-6; Fig. 9, 1-5). On the surface of one of them are traces of appliqué (Fig. 8, 6).

Nuvars is located on a small plain close to Sirab spring, surrounded by mountains. Only one fragment of chaff-tempered and chaff-faced red ware with traces of appliqué was found in this settlement (Fig. 9, 6).

Karatepe is located southwest of Sirab village on a mountain ledge. The settlement is divided into two parts by a natural ravine. The majority of the settlement was destroyed during the construction of a modern school. In the southern part of the settlement was a big foundation ditch where the cultural layer was 2 m thick. Material dates to the Chalcolithic and Early Bronze Age.

Pottery from the Chalcolithic period is represented by fragments of jugs and bowls. The bowl is represented by one example. It has a convex shape and the edge of a rim flattened inside. In the composition of clay there is a hewed straw. It is made very roughly and three apertures were drilled on the top of the rim. The external surface is black and the internal is red (Fig. 10, 1). Vessels with a red interior are characteristic of the Kura-Araxes culture, however other elements of this vessel are characteristic of the Chalcolithic period. This vessel probably dates to a transitional period between the Chalcolithic and the Early Bronze Age.

Jugs have everted rims and are made of red to buff ware with sand temper (Fig. 10, 2-5). The interior of the rim is painted red (Fig. 10, 2-4). One of the vessels is of brown ware, with traces of chaff on the interior (Fig. 10, 3). Only part of the shape of one of the jugs can be reconstructed. The surface is painted red and dull black, but not burnished (Fig. 10, 6). This decoration is characteristic of Chalcolithic vessels.

Sürümçek is located west of Sirab village on the surface of a high hill. Archaeological materials from its surface mainly date to the Chalcolithic, Bronze and Iron Age. The Chalcolithic pottery is generally chaff-tempered and chaff-faced and of buff, red, brown, and sometimes black ware (Fig. 11, 1, 2, 4, 5, 7). Jugs have an everted rim and convex shape. One of them is of fine ware, with an out-turned rim and convex shape (Fig. 12, 1). The second type is of buff ware with a fine sand temper and some traces of chaff (Fig. 12, 2). The third jug has heavy sand temper with traces of appliqué (Fig. 12, 3). Two jugs are made of buff ware with sand temper (Fig. 13, 1, 5). On the edge of one of the rims are traces of red paint (Fig. 13, 5). The third jug is of a black-brown ware with straw temper. On the edge of a rim there is an oval

impression, with traces of chaff on both sides (Fig. 13, 2). One of the jugs is sand tempered and the surface and inside of edge of rim are painted red (Fig. 13, 4). The pot is chaff-tempered. The pot's surface is black, and its interior is buff. It is decorated with two zigzag lines (Fig. 13, 3).

Some samples of pottery from Sürümçek are painted. One of them is represented by a jug fragment made of sand-tempered clay. Its surface and the rim's interior are painted red. The rim's edge is painted black (Fig. 14, 5). On one of the jugs, overlying the red paint are wide lines of black colour (Fig. 12, 4). On the surface of another fragment are traces of black paint (Fig. 12, 5).

Bowls from the Chalcolithic period are also present. One bowl, made from a chaff-tempered ware, has an everted rim and convex shape. Its surface is burnished and decorated with wide brown lines. The rim's interior is painted red. Comb-incising is visible on the bowl's interior (Fig. 14, 1). The second bowl, also of chaff-tempered ware, with an everted rim and convex shape has black lines painted directly upon its surface. On the edge of the rim are traces of red paint, and there are traces of comb incising on the interior (Fig. 14, 2). The second bowl is the same as the third one. Two brown lines have been painted on the vessel's surface (Fig. 14, 3). Comb-incising is visible on the bowl's interior. The fourth bowl has a rounded and out-turned rim. A brown drop-shaped ornament has been painted on the body of the vessel (Fig. 14, 4). There are traces of appliqué on the vessel's interior.

Gurddağ is located east of Sirab village, on the right bank of the Gahabçay. The settlement covers the surface of a high mountain and its base. Very little of the cultural level remains, although in some places it is up to 0,5 m thick. Surface materials mainly date to the Middle Bronze Age. However there are some examples of Chalcolithic ceramics. They are mainly represented by jug fragments. One of them is made of sand tempered red ware with traces of a buff slip on the surface. The interior of the rim is painted black (Fig. 15, 1). The second and the third jug have outward bent rims and are made of chaff-tempered clay. They are roughly smoothed on both interior and exterior (Fig. 15, 2, 3). On the surface of one of the vessels traces of dull black paint (Fig. 15, 5) are

visible. Another fragment of a Chalcolithic jug is made from sand-tempered buff ware (Fig. 15, 6).

Very little material dates to the Early Iron Age. Some jug fragments found on Sürümçək are from this period. One of them was roughly made from a black ware. Comb-incising is visible on the bowl's interior (Fig. 11, 3). The second sherd is made of chaff-tempered coarse ware, with a black exterior and red interior (Fig. 11, 6).

While researching the monuments of Sirab a large number lot of painted pottery dating from the Middle Bronze was found. In this respect, the settlement of Gurddağ deserves special attention. The central part of this site is surrounded by inaccessible rocks. The discovery of pottery from this part of the monument shows that it was inhabited. Apparently, this part of the settlement served as a citadel. Settlements of similar type are found also near the village Göynük of the Julfa region and a village near Karabaglar of the Kengerli region (**Baxşəliyev V.B. 2008, p. 192, 227**). At the foot of mountain in some places the remains of stone walls indicate the presence of Middle Bronze Age defensive works. The pottery which has been found in the settlement is represented by fragments of jugs, pots and bowls. The pottery dates to the early and later Middle Bronze. One of the pots of the early period is particularly interesting. It is made from sand-tempered buff ware. The external surface has been smoothed and painted a dull black on the vessel's surface, which is not burnished (Fig. 9, 4). Jugs are made of sand-tempered red ware. They differ in terms of rim and neck forms. One example is monochrome painted jug with a low cylindrical neck and an out-turned rim. The interior rim edge and surface is painted red with black wavy and straight lines (Fig. 16, 1). The second jug also has an out-turned rim, the surface is painted by red and the rim's edge is painted black (Fig. 16, 2). The surface of the two jugs is covered with red paint, with no other painting (Fig. 17, 1, 2). One of the jugs with an out-turned rim is also characterized by monochrome paint with a check design. The top part of the body is decorated with red and black paint over buff (Fig. 16, 3). Other fragments are also painted black and red (Fig. 16, 5). A pot with an out-turned rim is one example. A top the buff colour on the vessel's neck are traces of black paint (Fig. 16, 4). Bowls

differ from each other according to shape. One of them has an in-turned rim. Its surface is covered with red paint, which has been burnished and ornamented with black lines (Fig. 16, 6). The second jug has an out-turned rim and biconical shape. The surface and edge of the rim is covered with red paint the interior of the rim is painted with black lines (Fig. 17, 3). The third bowl has a biconical shape and a rim with a rounded edge. Both its interior and exterior are covered by red paint and burnished. The surface is painted black with cone-shaped lines (Fig. 17, 4).

The shape of the majority of the pottery which has been found on this site cannot be determined. These fragments are made of well-fired clay with sand temper. The surface of some vessels is painted red and polished. Some vessels have paint on the matte surfaces of the vessel, while others have paint on the red burnished surface (Fig. 17, 5-10; Fig. 22, 5-7).

Some pottery from the Middle Bronze Age comes from Sürümçek. Remains of walls at this site, built from big boulders, apparently, date to the Middle Bronze Age. Pottery consists of jugs, bowls and pots. All vessels are made of red wares with sand temper. Jugs have cone-shaped necks and out-turned rims. They are covered by red paint and their matte surfaces are painted black. Marks are also painted on the rim's interior (Fig. 18, 6). There are several types of bowls. One of them has an everted rim and convex body. The body is painted red and decorated with painted wide lines (Fig. 18, 1). The second bowl is of spherical shape. The vessel's rim is slightly inverted. The surface is covered with red paint and painted with black lines (Fig. 18, 2). The third bowl has a slightly inverted rim. The surface and rim's interior is covered with red paint (Fig. 18, 3). Pots have an out-turned rim and convex shape. The body of these vessels is covered with red paint and its matte surface has been painted with a black line (Fig. 18, 4, 5).

The shapes of certain sherds could not be determined. All of these are made of red ware with sand temper. On the matte surface of one vessel over red paint black straight lines are painted (Fig. 19, 1-9, 11). Some of these ceramics have been fired with a black paste made of fine

sand clay. Their surface is burnished and has zigzag ornamentation (Fig. 19, 10-14).

The majority of the pottery, found at the settlement Garatepe was painted. Pottery is made from red ware with sand temper. Vessel types include jugs and bowls. Some bowls have out-turned rims and convex shapes. They are covered with red paint and painted over with black. One of the bowls is decorated with the arches connected to each other until the top of the rim. The interior rim is painted red with black straight lines (Fig. 20, 1). In the ornamentation of the second bowl included angles (Fig. 20, 2). One of the bowls has a biconical shape. The rim is slightly inverted. The surface is painted with thin black lines (Fig. 20, 3). The fourth bowl has an out-turned rim and convex shape. The surface is painted with black lines (Fig. 20, 4). Only the rims of the jugs have been preserved. They are thick-walled. The surfaces of vessels are covered with red paint, which is well burnished and with black lines painted on it (Fig. 20, 5, 7). The forms of some pottery from Karatepe cannot be determined. Various painted motifs are found on the red painted surface of vessels. The surface of some vessels are burnished, while for others this is absent (Fig. 20, 6-9; Fig. 21, 1-8). One of the jugs has polychromatic paint (Fig. 21, 3). The central part of the vessel's body is painted buff and it is has shaded rhombuses painted in black over it. Other part of the vessel's body is painted red.

The settlement Göy Khendek is located on the right bank of the Gahabçay. In the territory of the settlement the remains of stone foundations are visible. Some of them have one-room, and the others have two-rooms. However without excavation it is difficult to determine to which period these structures date. Some of the surface materials date to the Chalcolithic. One vessel is made of red ware with sand temper. Traces of dull black paint is visible on the top of the rim and on the body (Fig. 23, 2). On the interior of this vessel traces of combing are visible. The fragment of a vessel made of red ware is also reminiscent of the Chalcolithic vessels (Fig. 23, 3). The second jug is made of red ware with chaff temper. The rim is out-turned (Fig. 24, 3). Another jug is made of red ware with sand temper. The edge of the rim is painted a dull black (Fig. 24, 8). The bowl is thin-walled and made of red ware with

chaff temper. On the interior the traces of appliqué are visible (Fig. 24, 7). Traces of the appliqué can also be found on another fragment.

Near the settlement are numerous funeral monuments or cromlechs. The diameters of the cromlechs are between 5 to 6 metres. Some cromlechs have been destroyed. Black and red pottery has been found in the disturbed graves. The red paint is applied first and then the black colour is added (Fig. 23, 5, 6; Fig. 24, 6). A fragment of one of the jugs is decorated with a mesh design (Fig. 24, 4). One of the jugs is black on the outside and red on the inside. Its surface is well burnished (Fig. 23, 1). One of the jugs has an out-turned rim. On the top of the rim there is a ledge for a lid (Fig. 24, 1). Another fragment of a jug is painted black, burnished and ornamented with a stamped pattern (Fig. 23, 7). The third jug fragment is of grey ware. Its surface is decorated with a cut ornament (Fig. 23, 4).

The settlement Tahçalı is located northeast of Sirab village. The settlement covers the ledge of a high mountain. One handle is of Chalcolithic date and a bowl fragment is from the Middle Bronze Age. The bowl is made of red ware with sand temper. The vessel surface has black lines painted on red (Fig. 24, 2). It is necessary to note that these sherds are unique ancient finds from Tahçalı. Other sherds date to the Classical period and the Middle Ages.

Pottery from the Iron Age is found in Gurddağ, Sürümçek, Tahçalı and other settlements. Pottery from Gurddağ includes fragments of jugs and bowls. Jugs are made of grey ware with sand temper. They have out-turned rims and convex shapes (Fig. 22, 2-3). One of the jugs is made of red ware (Fig. 22, 1). On the surface of some of them traces of red paint are visible. One example of a bowl was found (Fig. 22, 4). It is made of well-fired clay with sand temper. Similar bowls are widespread in the Iron Age.

Several pottery sherds were recovered from Sürümçek. They are made of painted, well-fired clay with sand temper (Fig. 25, 1-4).

Pottery sherds whose shape cannot be determined from the Iron Age have been found at Nuvars, Tahçalı, Güney Ağıl and others. These pieces are mainly made of red or buff wares with a sand temper. On the surface of some examples traces of vertical burnish are visible. The tiles

from Nuvars shows, that this settlement was occupied until the late Classical period. Probably, some building remains also date to this period.

The vicinity of Sirab village is also rich in medieval monuments. One of them is Donuz kale. **Donuz kale** is located north of Sirab, on the surface of steep rocks. The settlement is surrounded by rocky breakages on all sides. The entrance to the settlement is located to the north. The settlement is divided into two parts by a stone wall. The length of the wall is 26,6 m, its width is 2,3 m. The wall is constructed of big boulders and remains standing at a height of 1 m. This fortress also has zigzag fortifications. In the centre is the door with a width of 2,9 m. Apparently this wall was built for defence against enemies. During the survey Medieval pottery was found in the fortress. On the basis of these finds the settlement can be dated from the III-XVII centuries.

One of the medieval sites is the Nuvars, which is rich in building remains and ceramics. In the territory of the settlement numerous glazed and simple pottery sherds are found (Fig. 26, 3). The surface of glazed vessels are covered with one-colour enamel, ornamented by engraving and painting over the slip. Near to the settlement the remains of the large structures, built from the big boulders are still visible. However, without excavation it is difficult to tell to what period this building dates.

Taşçalı is also rich in medieval pottery. Some of the ceramics are covered with one-colour enamel, and others are decorated with an engraving (Fig. 26, 1-2). On the rocks located in the territory of the settlement there are natural wide gaps which act as niches. Probably, the settlement's name comes from these niches. Tracks, leading to these niches indicate that they were used in the past. However the only find which can be dated comes from the Chalcolithic.

Güney ağıl is also rich in medieval building remains and pottery. This pottery includes glazed vessels. They are decorated by engraving and over-slip painting (Fig. 26, 4). Analysis show that this settlement was used for a long term.

Şırran ağıl is located on the right bank of the river Sirab. Among the local people the settlement is also called « Mal yatagi», that is, the cattle shelter. The central part of the settlement is surrounded by steep

rocks. On the East side of the settlement the remains of walls, built from big stones are visible. The surface materials show that the settlement was occupied for a long time. The most ancient pottery dates to the Middle Bronze Age. They are represented by red slipped pottery without painting. Among the finds there are also ceramics from the Iron Age and the Middle Ages. However their form cannot be determined.

Babali is located on the left bank of the river Sirab. In spite of the fact that in the settlement the cultural layer is shallow, in some places remains of stone building can be found. Surface materials mainly date to the medieval period. However their form cannot be determined **Vekil bendi** is a medieval dam which was constructed on the river Gahabchay. The dam is built of rock and cobble-stone fragments in a lime solution. After its construction the dam was revetted by big stone slabs. The vicinity of Sirab village is also rich with natural monuments and sanctuaries. Rocks in the vicinity of the settlement look like humans and animals. One of them is called **Gelindash**. This is a human-shaped red rock. The legend of the rock claims that a bride protecting herself from enemies prayed to God and was petrified.

The waterfalls, raging rivers, curative mineral waters, flowing and dry springs, the mountains that could save people from enemies and other natural miracles are the sources of the beliefs of the inviolability of these places. Here among the mountains there are two well-known sanctuaries. One of them is called **Iydely pir** which is located on the district Iydely Derbend. The people consider a natural tree sacred fasten multi-coloured scarfs on the tree. The local population says that every seven years a spring appears near this sanctuary, which flows during a month. Generally this territory is considered sacred. Big stone clumps near the sanctuary are also considered sacred and are visited by the people. Here there is also a pilgrimage to a stone.

Another famous sanctuary near Sirab village is called **Delikdash piri**. This sanctuary consists of big stones in which there is a big gap at the bottom. The local population claim that childless women pass through this gap and pray to god for children.

PARALLELS OF POTTERY

Chalcolithic ceramics. The pottery which has been found in Sirab, with the chaff tempered and chaff faced are well-known from Nakhchivan monuments. Similar ceramics in Nakhchivan come from Kültepe I (**Абибуллаев О.А. 1982, с. 66-67**), Sederek (**Əliyev V.H. 1985, s. 61-67**), Ovçulartepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V., Ashurov S. 2009, s. 48-54**), Xalac (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**), Aşağı Dashark, Şortepe and others. Analysis show that in the monuments of Sirab are mainly two types of ceramics. However the majority consists of red ceramics. Excavation at Kültepe I shows, that the red ceramics were dominant, however pottery of grey, brown and black colour also were made (**Абибуллаев О.А. 1982, с. 67**). Brown and black pottery was also present at the settlement Xalac (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, s. 63-78**). In this monument similar painted ceramics have been found (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, foto 72**). Brown or chestnut coloured pottery has been revealed also in the sites in the Mugan steppe (**Нариманов И.Г. 1987, с. 125**). Research shows that both types of ceramics were products of local manufacture. Chaff tempered, chaff-faced pottery, decorated with comb incision are well-known from Azerbaijan and the Near East. On the pottery of Zirincli, Şorsu and Yumru Sürümçek the traces of comb incision are not found. Bowls (Fig. 1, 2), found in Zirincli are well-known from Tülintepe. Parallels for other bowls and jugs are well-known from sites in the Southern Caucasus and Eastern Anatolia. Bowls with convex (Fig. 3, 2), conical (Fig. 2, 5) and cylindrico-conic shapes (Fig. 3, 1; Fig. 5, 2-4) are known from the early and middle period of the Chalcolithic. Similar jugs and bowls are known from Kültepe I (**Абибуллаев О.А. 1982, tabl. IX**), Keçili (**Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 11**), Boyuk Kesik (**Müseybli Nəcəf. 2007, tabl. XXIII**), Ilanlitepe, Tülintepe, Kurban Höyük, Sioni (**Simon Connor and Antonio Sagona. 2007, pl. 4**), Aratashen (**Guilio Palumbi. 2007, pic. 2, 2, 4**) and other monuments (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 41-50**). Jugs with a low neck and with everted rim, found out in the settlement Çay agzı (Fig. 7, 1, 2) are also known from the settlements Kültepe I

(Абибуллаев О.А. 1982, tabl. IX, 1-4), Leylatepe (Akhundov T. 2007, fig. 10, 7), Boyuk Kesik (Akhundov T. 2007, fig. 16, 3) Yanıctepe (Burney C.A. 1958; Burney C.A. 1962; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970 с. 45, рис. 17, 4), Dogubeyazit (Marro, Özfırat 2005, pl. VI, 4) Norşuntepe (Gülçur S. 1988, tabl. 15, 1; tabl.55, 3; tabl. 66, 18), Arslantepe VII (Frangipane M. 2000, fig. 2, 22), Degirmentepe, Hanago (Marro 2007, pl. V, 4) and Sarigül (Marro 2007, pl. VIII, 5). Jugs with everted rims are known from Norşuntepe (Gülçur S. 1988, taf. 64, 2) and Boyuk Kesik (Müseyibli Nəcəf 2007, tablo XIII, 4). Parallels for the bowl with cone-shaped form and the rounded rim which are found only example in the settlement Chay agzı (fig. 7, 4) are known from Ovçular tepesi (Marro C., Bakhchaliyev V., Ashurov S. 2009, pl. XVI, 2, 3, 5), Yanıctepe (Burney C.A. 1962, p. 137; Burney C.A. 1964, p. 57; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 17, 1-2), Göytepe (Brown T.B. 1951, p. 21-22, fig. 4-5; Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, рис. 16, 10), Boyuk Kesik (Müseyibli N. 2007, tabl. I, 2-5), Leylatepe (Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г. 2007, fig. IV, 21) and in Eastern Anatolia (Marro C. 2005, pl. II, 1-4).

Parallels for the bowl, with a rim decorated by incised ornament are not known to us yet (Fig. 9, 7). However its form is well-known from several contemporary monuments.

Close parallels for the bowl on the top of which rim little apertures are drilled are known from settlement Boyuk Kesik (Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XXIII, 1-4). The similar ceramics has been found also from settlements Zirincli and Şorsu. They are presented by red products. Researches show that delivery of similar ceramics of Southern Caucasus under the name "Sioni" was wrong (Kiguradze T. 2000, p. 321-325).

Vessels with an aperture on the top of a rim and the same shape are also known from Keçili (Нариманов И.Г. 1987, рис. 35, 1, 11), Xalac (Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, fig. 14, 4), monuments from the Southern Caucasus (Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 42, рис. 15) and in the settlement Ashtepe in Eastern Anatolia (Marro C. and A. Özfırat 2005, pl. III, 3). As has been noted above, the Karatepe example has a pink lining. Similar features are characteristic of

the ceramics of the Kura-Araxes period. Undoubtedly, the presence of this element indicates the existence of a transitional period between Chalcolithic and Kura-Araxes culture. The jugs which have been found at Karatepe are well-known from Azerbaijan monuments and the Near East.

Parallels of jugs with everted rim (Fig. 12, 1) are known from Boyuk Kesik (**Müseyibli Nəcəf 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Xalac (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, fig. 8, 3**), Ovçulartepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIV, 2**) and Göytepe (**Brown T.B. 1951, fig. 6, 459**). Parallels of other jugs which have been found at these sites are known from sites of the Southern Caucasus and the Near East. One of the pots with a pink interior which is painted with zigzag incision lines has no parallels yet.

Some pottery from the Sürümçək, especially bowls are painted. The decoration comes from black or brown paint applied directly to the unburnished surface of the vessels, sometimes over a dull red paint. Bowls with everted rims and convex shape are known from Marand Kültepe (**Stephan Kroll, abb. 3, 4; abb. 5, 17**), Norşuntepe (**Gülçur S. 1988, taf. 65, 3**) and the other monuments. The painted motifs of one of the bowls (Fig. 14, 1) is similar to vessels from Norşuntepe (**Gülçur S. 1988, taf. 66, 2**), Marand Kültepe (**Stephan Kroll, abb. 2, 1-2**) and Şortepe. However this painted motif is especially widespread in the monuments of the Mil steppe. Similar motifs are not found in the Ararat valley. A wide circulation of this motif in the Mil steppe and in Nakhchivan shows that they are connected with the site of Northwest Iran (Iranian Azerbaijan). The check motif of other bowls are also known from Norşuntepe, Kültepe Marand and monuments of Mil steppe. The interior of the rim of one of the bowls is painted with a drop-shaped motif (Fig. 14, 4). Vessels with a similar ornament are known also from Ovçulartepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**), Göytepe (**Brown T.B. 1951, p. 22, fig. 5**) and Norşuntepe (**Gülçur S. 1988, taf. 66; taf. 67**). The edge of the rim of one of the jugs from Sürümçək is painted black on a red background (Fig. 14, 5). Painted vessels of the Chalcolithic Age are known also from the settlement Gurddağ. The edge of the rim of one of the jugs is painted

black on the inside (Fig. 15, 1). Jugs with out-turned rims are known from Boyuk Kesik (**Müseybli Nəcəf 2007, tabl. XVIII, 1-3, 6**), Xalac (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, fig. 8, 3**) and other monuments. Painted ceramics are found out also from sites in the valley Gahabçay. The black painting black was applied directly to the vessels. They are similar in form to the vessels which have been found from the other monuments of the Sirab.

Archaeological research in Sirab shows that the chaff-faced pottery of this region is characteristic of the monuments of Nakhchivan and Azerbaijan. The painted ceramics of this period from Sirab sites is also characteristic for the monuments of Azerbaijan. Until recently, late Chalcolithic pottery in the territory of Nakhchivan was a very little known. However excavations in Ovçulartepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, pl. XIX, 2**) and Xalac (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, p. 73-76**) also discovered painted ceramics. Similar ceramics are especially common in the settlement Xalac. In 1968 I.G.Narimanov during the survey in Kültepe I found vessels with red-brown paint. According to I.G.Narimanov the red-slipped painted ceramics which have been found out in Kültepe I confirm the existence of contact with the monuments of East Urmia (**Нариманов И.Г. 1987, c. 124**). A similar painted bowl from Şortepe is now in the Sharur historical and ethnographical museum. Research shows that painted ceramics from the Chalcolithic period were widespread in Nakhchivan. Similar ceramics were characteristic also for the settlement of Haji-Firuz. According to S.Kroll this is true in spite of the fact that during the epoch of Neolithic and Chalcolithic, Azerbaijan had especial special local cultural traditions, however in the Late Chalcolithic the Urmia basin is characterised by Ubaid traditions (**Stephan Kroll, p. 71**). The red-slipped painted ceramics are found in monuments in Iranian Azerbaijan like Yanıctepe, Göytepe, Kültepe, Livar and others (**Stephan Kroll. 1984, p. 23**). Research show that the red-slipped painted pottery is characteristic for of Azerbaijan. In spite of the similarities between pottery from Nakhchivan and from Eastern Anatolia, however the presence of certain ceramics in Nakhchivan, Mil steppe and of Urmia basin shows, that the Late Chalcolithic ceramics of Nakhchivan are most

connected to Northern Mesopotamia and the Urmiya basin. According to B.Helwing the Northern Ubaid did not spread north of Lake Urmia (**Helwing B. 2009, p. 67**). However other researchers connect the spread of ceramics of Halaf-Ubaid type in Southern Caucasus, with Northern Mesopotamia (**Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. 1970, с. 41**). Some researchers connect it with ethnic migration (**Массон В.М. 1964, с. 407**). Researchers also have stated that Halaf ceramics spread to the north and the northeast (**Le Blanc S.A. and Watson P.J. 1973, p. 111-132**). Research during recent years show that Ubaid ceramics did spread to Nakhchivan, however the local traditions also developed.

Proto-Kura-Araxes ceramics. Very few proto-Kura-Araxes ceramics were found in Sirab. As has been noted above, they are only presented in a few fragments. Similar ceramics in Nakhchivan are found in Ovçular tepesi (**Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S. 2009, p. 54**), Xalac (**Seyidov A., Baxşəliyev V. 2010, p. 78**), Makta Kültepe I, Şortepe and other monuments. The ceramics of the Kura-Araxes culture is represented by only one example. This indicates a contrast with the widespread Chalcolithic and Middle Bronze culture. However it is necessary to notice, that at the source of the Gahabçay, in the valley of the river Hornu has been found a necropolis of the Early Bronze Age. Probably some barrows noted in the valley Gahabçay also date to this period. However, Kura-Araxes ceramics have not been found in any settlements.

The Proto Kura-Araxes ceramics are found also in the monuments of Eastern Anatolia (**Marro, C. and A. Özfiat. 2003, p. 391, pl. V**) and in the vicinity of Marand. Research shows that the area of Proto Kura-Araxes culture extends from Eastern Anatolia to Iranian Azerbaijan. This area covers of the middle Araxes, especially the territory of Nakhchivan.

The Middle Bronze Age ceramics. The Middle Bronze Age ceramics represent the most common material found in the Sirab region. Similar ceramics are characteristic of the Middle Bronze Age of Nakhchivan generally. It is particularly important that some of the new revealed materials dates to the early period of the culture of painted ceramics. In these vessels the painting is placed directly on the ceramic

or on a matte red background. During the 1990's research indicated that during the Middle Bronze in Nakhchivan there were mountain fortresses (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, s. 27**). The discovery of new mountain fortresses like Göynük kalesi (**Bakhshaliyev V.B. 2008, s. 192**) and Bezekli kalesi II (**Baxşəliyev V.B. 2008, p. 192**) indicates that mountain fortresses are characteristic for the Middle Bronze Age culture of Nakhchivan. Those noted in the vicinity of Sirab, Gurddağ, Sürümçek, Şırran agıl are undoubtedly the defensive works of this period. The presence of similar fortresses in much of Nakhchivan shows, that in this period these fortresses were constructed for environmental reasons. Mountain fortresses and cromlechs indicate that from the beginning of the Middle Bronze Age the mountain districts were occupied. These new monuments indicate that the population were sedentary, although much of the society was probably involved with nomadic cattle breeding.

Parallels of the pottery from the Middle Bronze Age is well-known from the monuments of Nakhchivan, Urmiya basin, the Southern Caucasus and Eastern Anatolia. Parallels of jugs with everted rims (Fig. 16, 1) are known from Dogubeyazit (**Marro C. and A. Özfirat. 2005, s. 327, pl.IX, 6**), Yayıcı (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çizim 18, 2**), Şahtahtı (**Belli Oktay, Bakhshaliyev Veli. 2001, drow 17, 2-3**), Çalhankale (**Алиев В.Г. 1991, tabl. VII, 1**), Kültepe II, Nehecir (**Алиев В.Г. 1991, с. 93-95**) and other monuments. Vessels decorated with arches entered which come from Karatepe (Fig. 20, 1) and Gurddağ (Fig. 17, 4) are characteristic for the monuments of Nakhchivan. They are known from Çalhankale (**Алиев В.Г. 1991, с. 71-72, tabl. VII, 4, VIII, 9**), Karaçuk, Kıvrak (**Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, çizim 9, 3-7**) and other monuments. Similar ceramics are characteristic of the early period of the Middle Bronze Age. From this point of view the detection in the complexes of Çalhankale barrows of grey ceramics and bronze products from the copper-arsenic alloy confirm the early age of similar ceramics (**Алиев В.Г. 1991, с. 71-72; Бахшалиев В.Б. 2005, с. 46-50**).

The decoration of Middle Bronze Age pottery found in Sirab are known from Nakhchivan, Urmia basin and the Eastern Anatolia. Among

the pottery the polychrome painted ones are present with four examples. The central part of similar vessels have black and red paint on a buff background. These ceramics date to a special period of culture of painted ceramics in Nakhchivan (**Алиев В.Г. 1991, с. 109; Belli Oktay, Bahşaliyev Veli. 2001, s. 38-44**).

Certain groups of pottery are of black ware decorated with incision and stamped ornaments. It is generally impossible to determine vessel form. Four examples of these ceramics are found in Sürümçek. They are decorated by comb incising. In the valley Gahabşay two examples of similar ceramics are found. One of them is decorated with incised lines, and the other with stamped ornament. Similar ceramics are characteristic for an early stage of the Middle Bronze Age. Such ceramics are found at Kültepe II (**Алиев В.Г. 1991, с. 97; Əliyev 1977, s. 53**), Üzerliktepe, Nehecir (**Seyidov A.Q., Baxşaliyev V.B. 2002, s. 68-72**) and other monuments. Vessels with stamped ornament are especially widespread in the Karabakh region of Azerbaijan. According to researchers similar ceramics appeared in the Early Bronze Age and were developed in the Middle Bronze Age (**Алиев В.Г. 1991, с. 97**). During the excavation of Kültepe II ceramics with a stamped ornament were found in kilns that, also confirms the local manufacture of this form (**Алиев В.Г. 1991, с. 31**).

The Iron Age. It is impossible to determine the forms for the majority of pottery for this period. Some pottery from Gurddağ is of grey ware (fig. 22, 1-2). Similar ceramics are well-known from the monuments of the Late Bronze and the Early Iron Age of Nakhchivan. Some jugs are of red painted red ware. Similar ceramics date to the early and middle period of the Iron Age. The bowl with the rounded rim from Gurddağ dates to the Late Iron Age. Similar ceramics in Nakhchivan are known from Oğlanqala, Gızqala, Gazançıqala and other monuments. Such bowls in the Iranian Azerbaijan are found in Borjuqala (**Stephan Kroll. 1984, abb. 5, 4**), Böyükqala (**Stephan Kroll. 1984, abb. 28, 6**) and other monuments. In Southern Azerbaijan similar ceramics are very widespread.

The painted ceramics of Late Iron Age is known from settlement Sürümçek. Pottery has black painting on a red background black (Fig.

25, 1-4). Similar ceramics are characteristic for the Late Iron Age. They are also known from Oqlanqala.

Pottery from the medieval period has been found in almost all investigated settlements. Pottery of this period is represented mainly by fragments of simple and small quantities of glazed wares. The widespread finds of medieval ceramics show that in this period they are intensively used. The settlement Nuvars covers an extensive area that confirms, that in the Middle Age it was a well-known settlement. Near this settlement Babali, Nakhishnergiz, Old Kulus and other settlements are located. Dam Vekil bendi, constructed on Gahabçay informs us about the close cultural-economic relations among the local population.

CONCLUSION

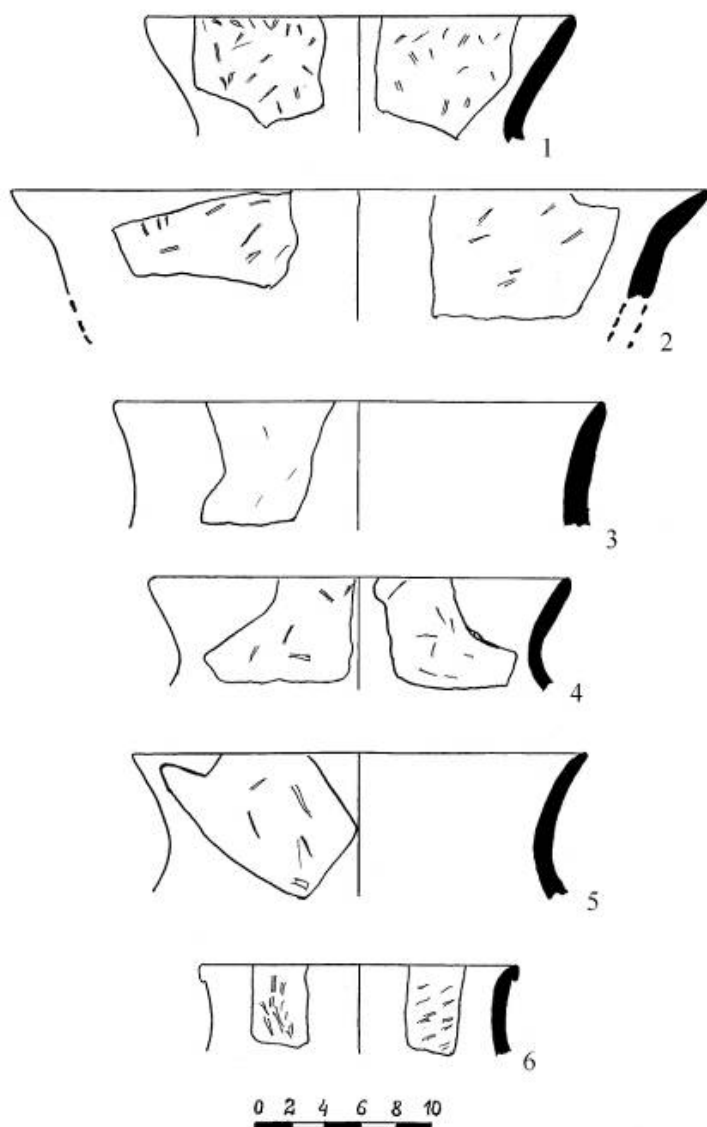
Research of monuments in the vicinity of Sirab show that this territory has been populated from an early period. The rich natural forage, abundant water, and presence of numerous rocky ledges and caves created a favorable condition for settlement. Finds of numerous splinters of obsidian, queen cell of obsidians and also such minerals of copper, chalcocite and azurite during the survey show that the ancient people knew the environment well and used its mineral. Probably, desire to reach raw materials encouraged the settlement of this area. From this point of view finds of deposits of black obsidian in the mountain Sürümçek attracts special attention.

The most ancient monuments of Sirab are dated to the Chalcolithic. Analysis of the pottery shows, that here there were almost all periods of the Chalcolithic present here. Some examples are undoubtedly dated to an initial stage of the Chalcolithic. This may include the rough made pottery with chaff temper. The pottery from Şorsu, Zircinli and Yumru Sürümçek probably date to the early Chalcolithic. The archaeological survey thus indicates that by later than the beginning of VI millennium this territory was intensively occupied.

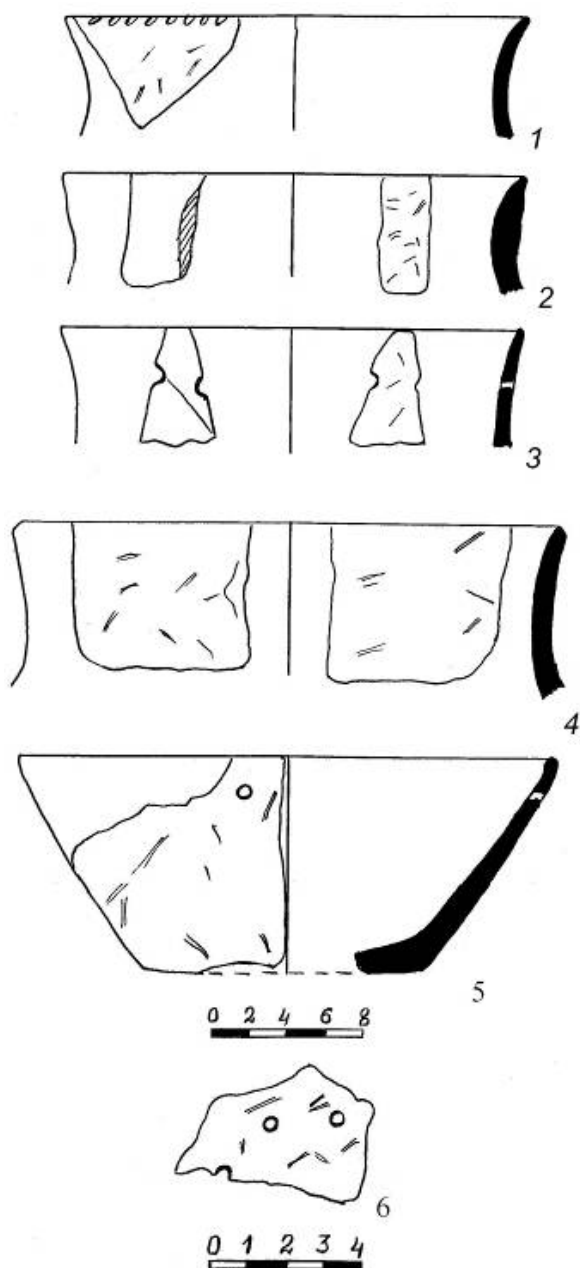
One interesting result of this research is the very small amount of material dating to the Kura-Araxes in comparison with the large amounts of ceramics from the Chalcolithic and Middle Bronze Age. We have already noted, that near the Gahabçay, in the valley Hornu are found a necropolis of Early Bronze. This shows that in this period the Kura-Araxes tribes were present in the Gahabçay valley. However pottery of this period is not found in the settlements. Future research is needed to determine the nature of Kura-Araxes settlement near Sirab.

The distribution of mountain fortresses, during the Middle Bronze Age was undoubtedly connected to the development of cattle breeding and with a new need for defence to protect this wealth. The finding of Finds of pottery of the early period of the Middle Bronze Age from these settlements asserts that these processes have already begun in the middle of the III millennium BC.

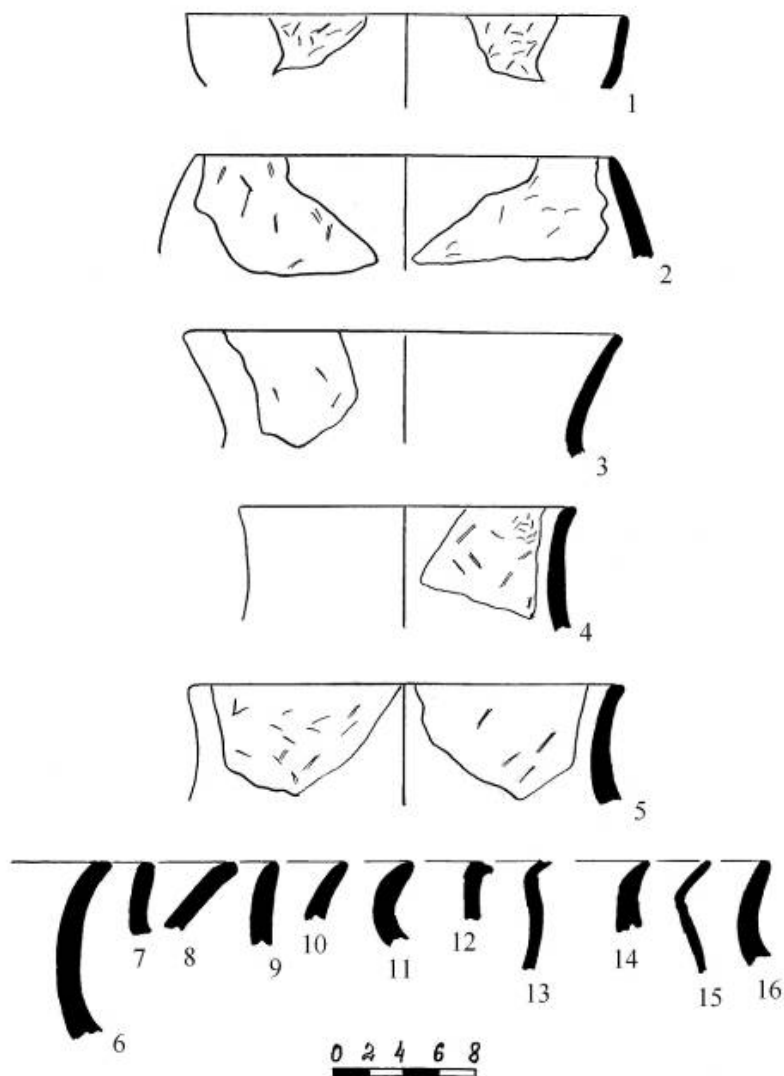
All investigated Sirab settlements were seasonal. With the exception of Garatepe they have very shallow cultural layers. The shallowness of these layers, and absence of carbon-14 dates make it difficult to discern the absolute age of the settlements. It seems that during the Kura-Araxes period the Chalcolithic culture did not disappear, but continued to develop. The similarities between the painted ceramics of the middle bronze and red-slipped ceramics of the Late Chalcolithic indicates as much. Apparently Chalcolithic culture later provided the basis for Middle Bronze Age culture.

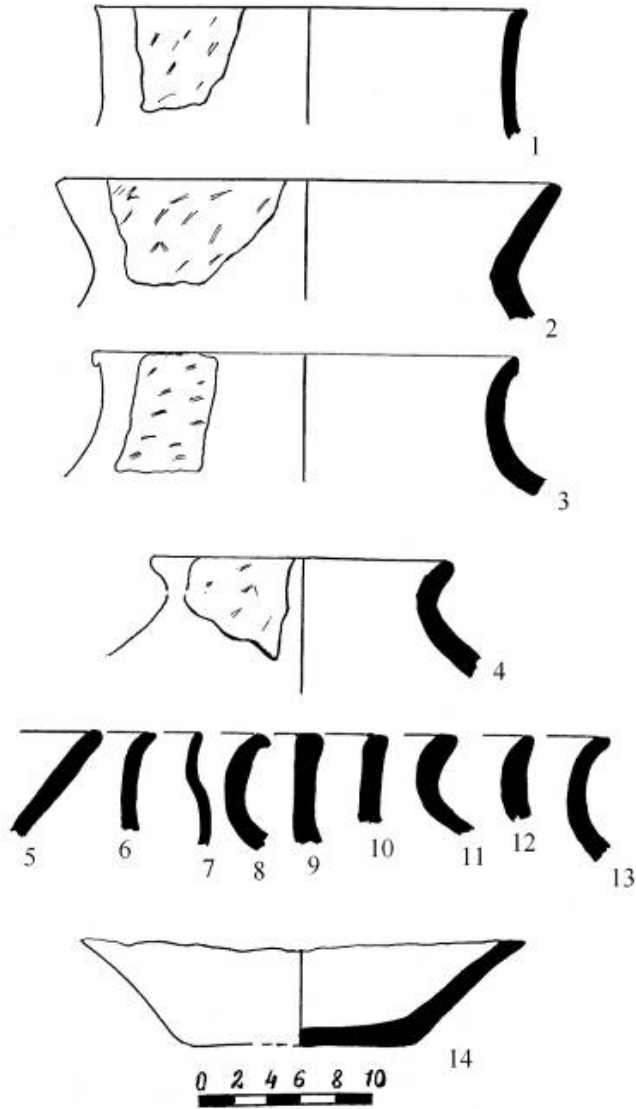
Şəkil –Fig.-Рис. 1. Zirincəli yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Zirincəli

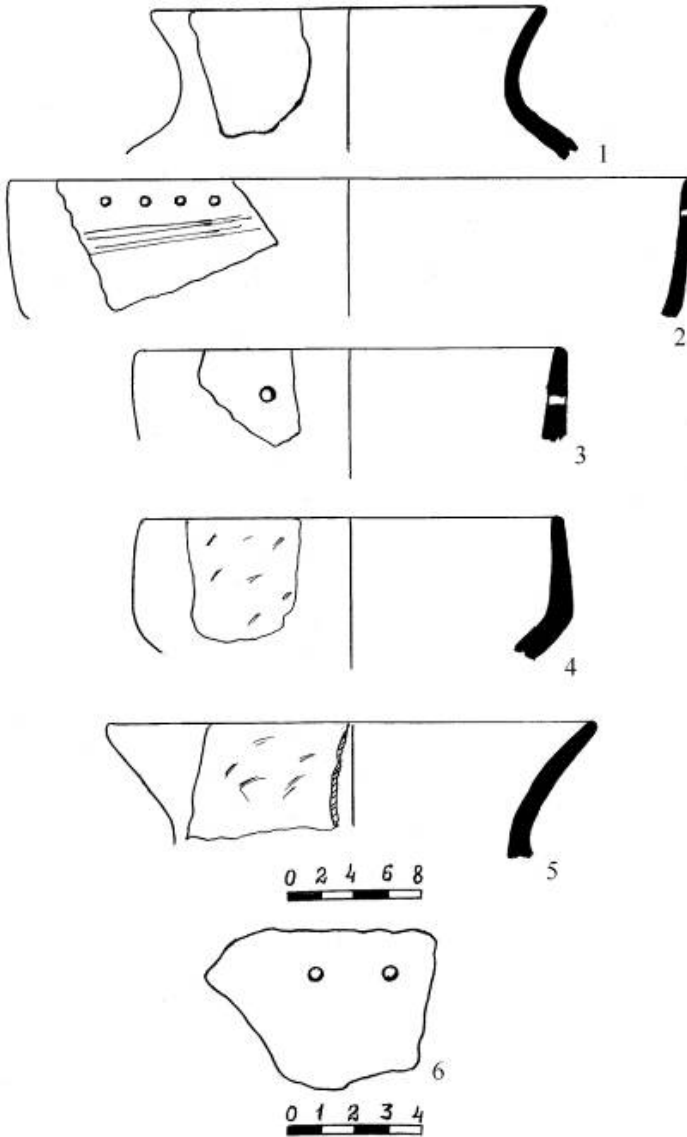
Şəkil –Fig.-Рис. 2. Zirinli yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Zirinli

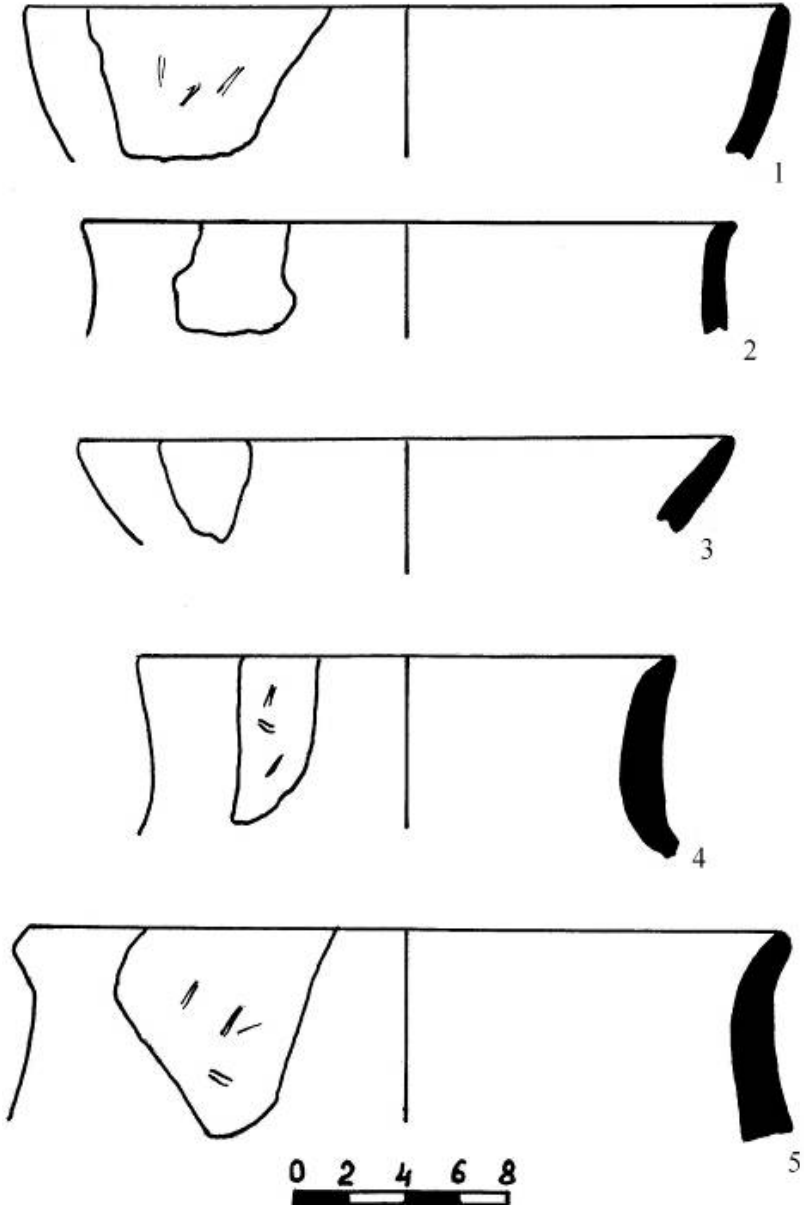
Şəkil –Fig.-Рис. 3. Zirinli yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Zirinli

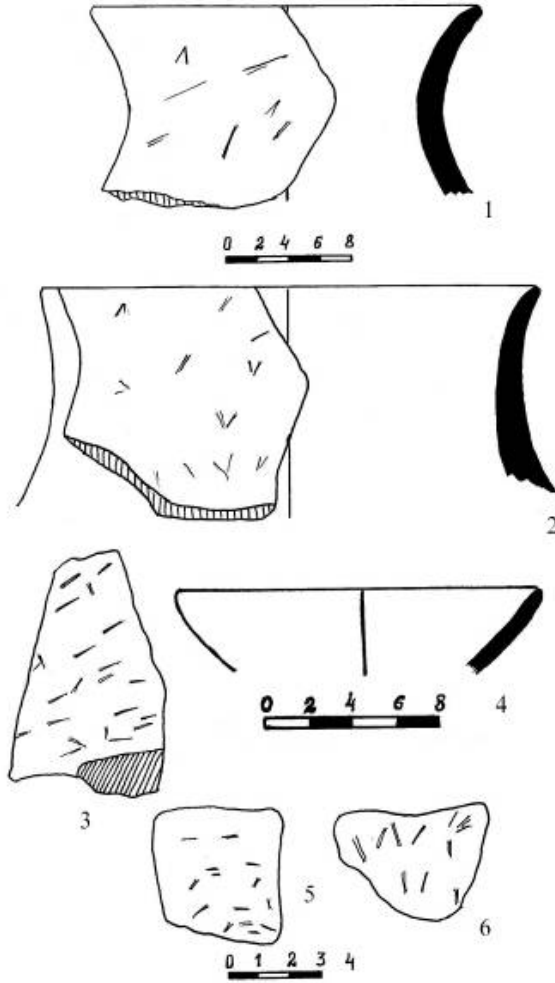
Şəkil –Fig.-Рис. 4. Şorsu yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Şorsu

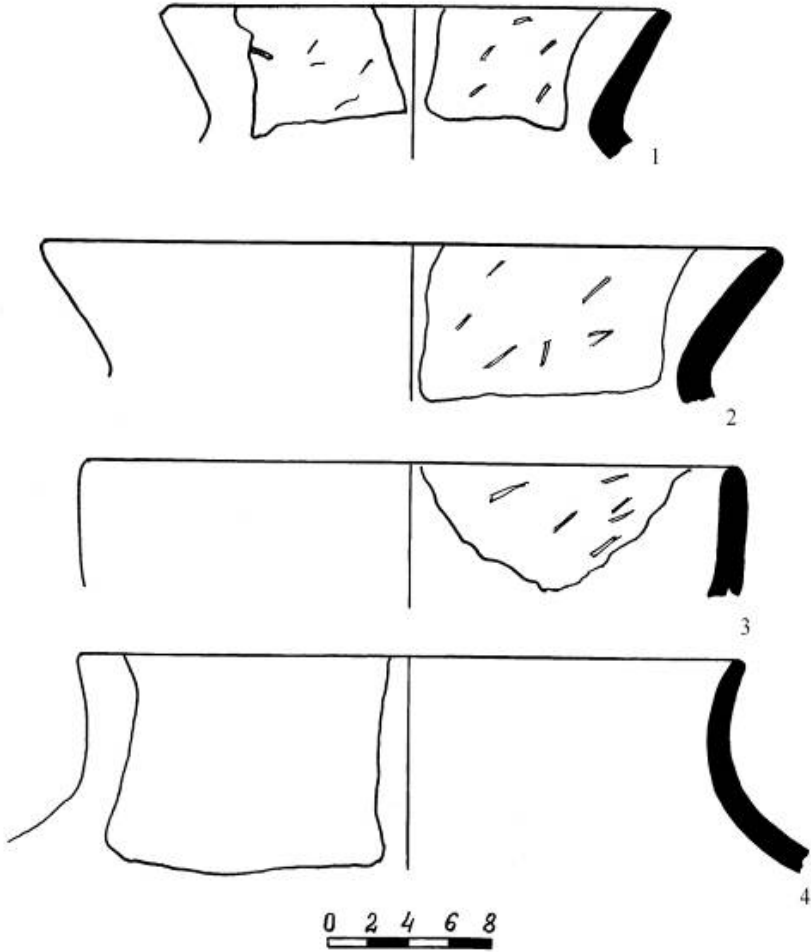
Şəkil –Fig.-Рис. 5. Şorsu yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Şorsu

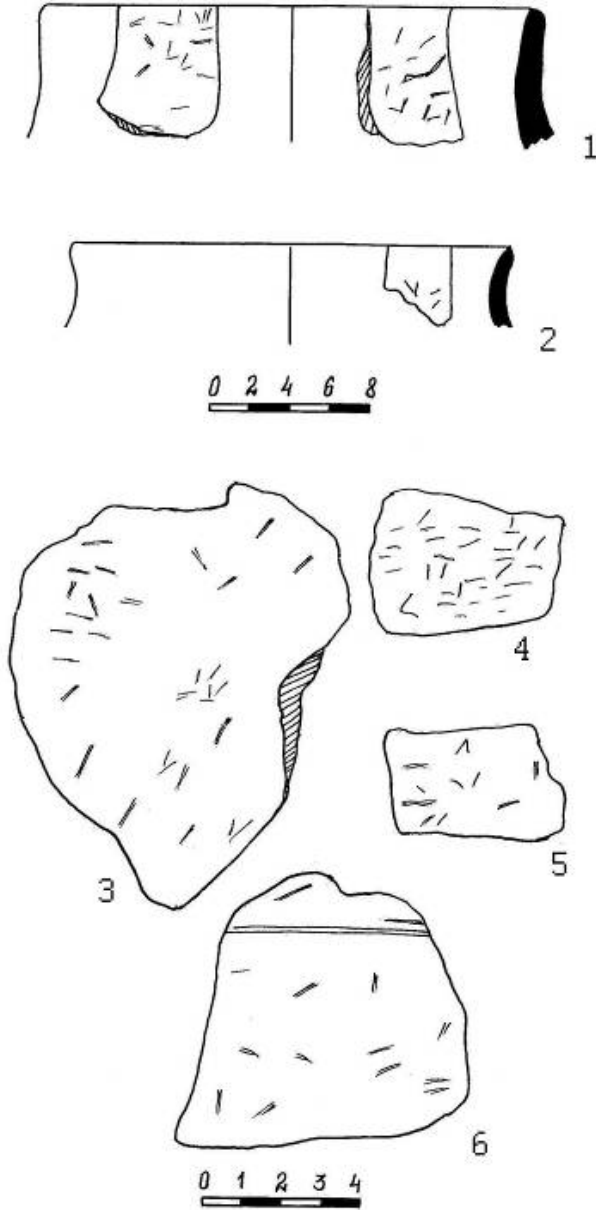
Şəkil –Fig.-Рис. 6. Yumru Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Yumru Sürümçək

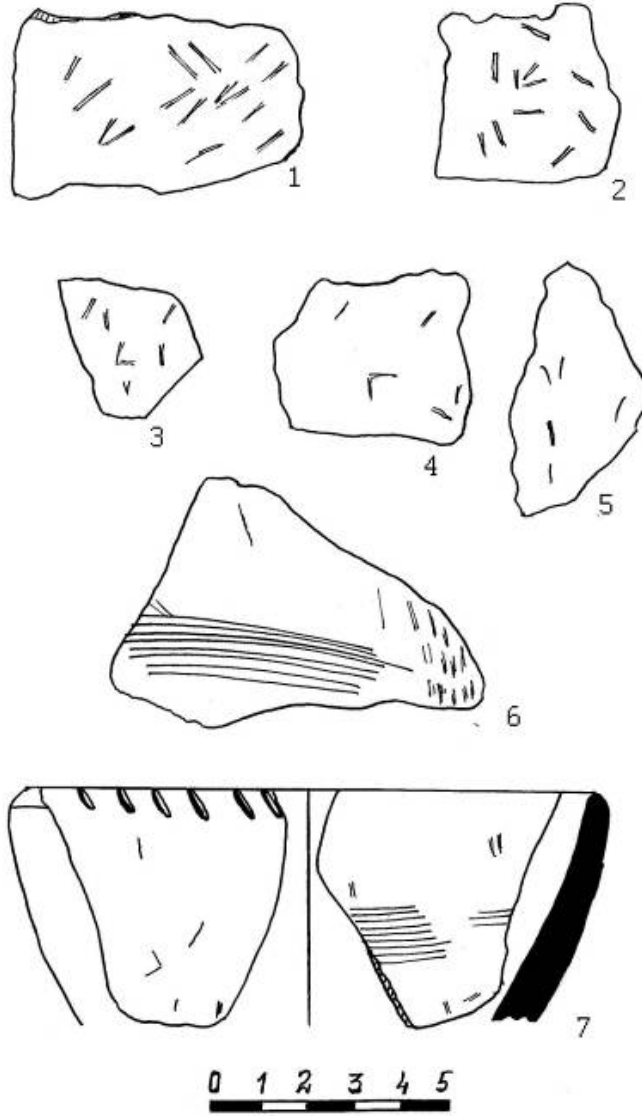
Şəkil –Fig.-Рис. 7. Güney ağıl və Çay ağızı (4) yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Güney ağıl and Çay ağızı (4)

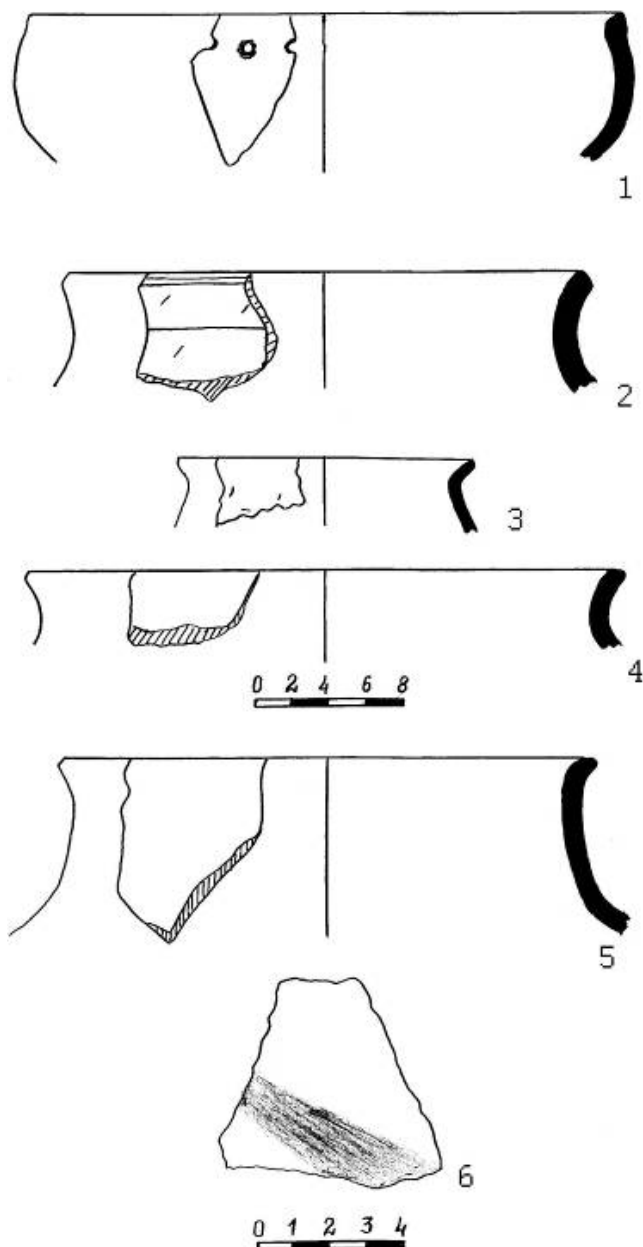
Şəkil –Fig.-Рис. 7а. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

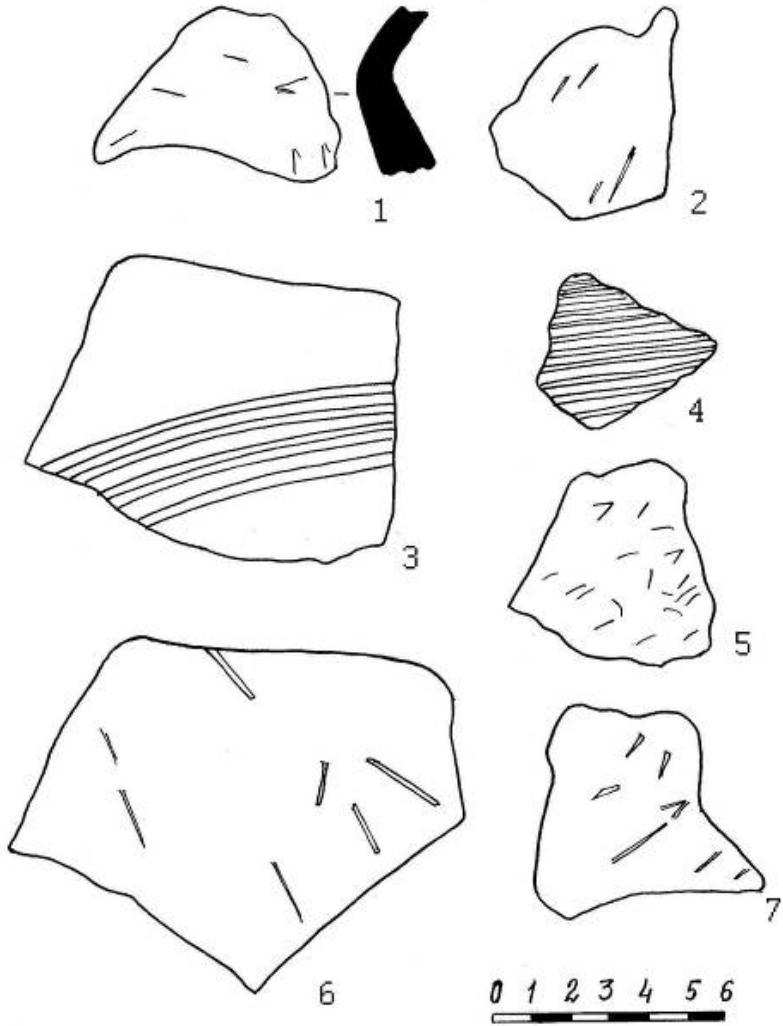
Şəkil –Fig.-Рис. 8. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

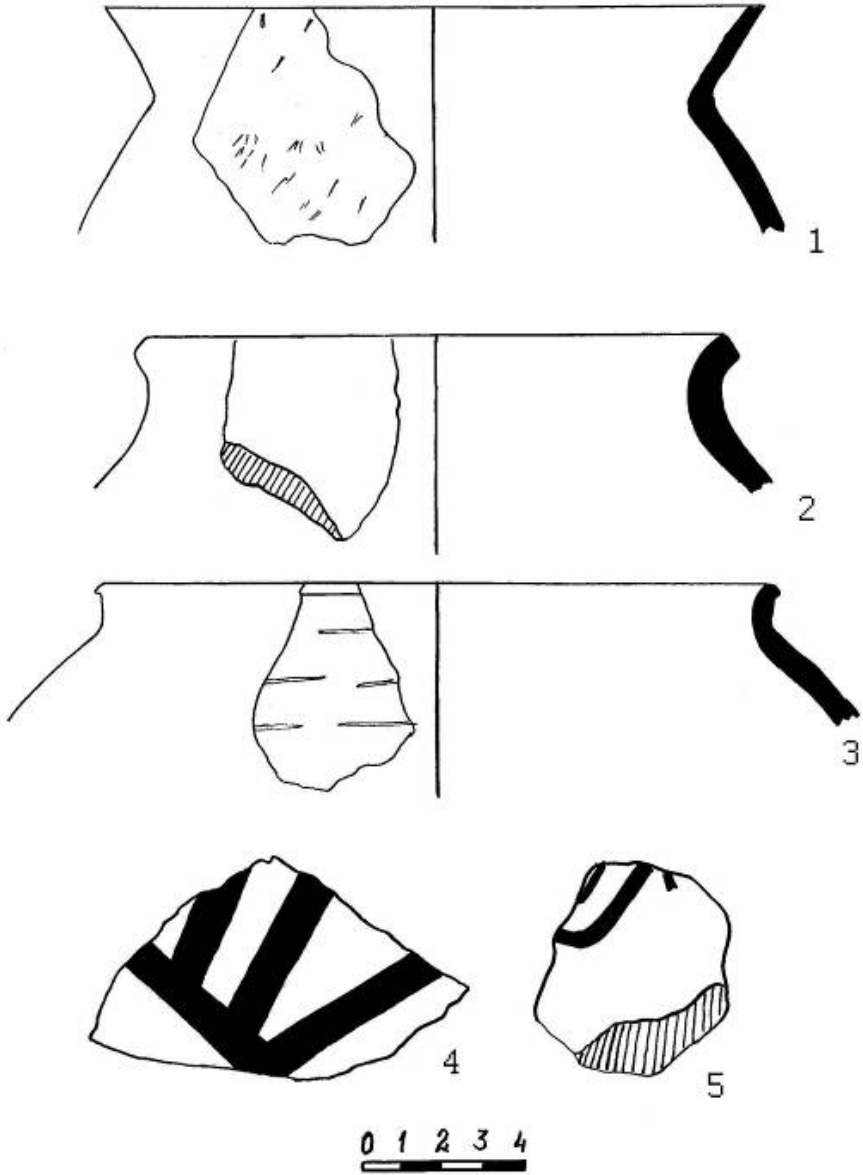
Şəkil –Fig.-Рис. 9. Eneolit keramikası: 7-Güney ağıl, 1-5-Çay ağzı, 6-Nuvars. Chalcolithic ceramics: 7-Güney ağıl, 1-5-Çay ağzı, 6, Nuvars

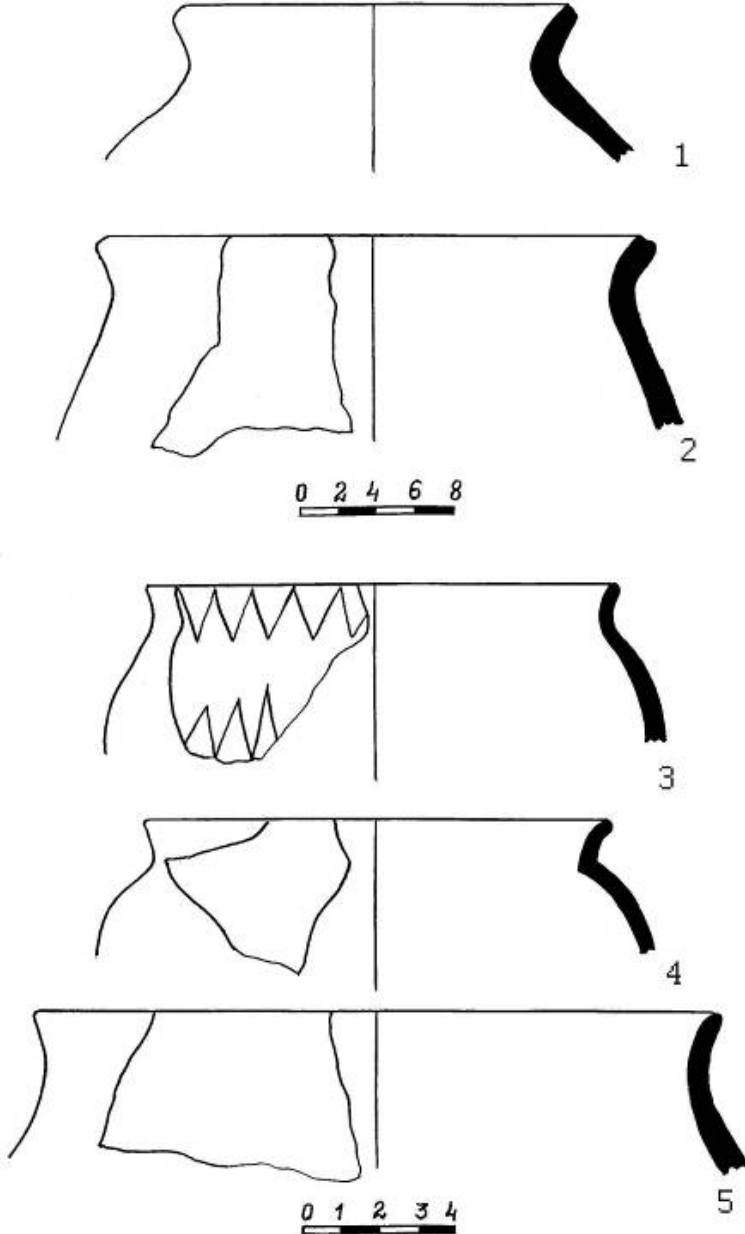
Şəkil –Fig.-Рис. 10. Qaratəpə yaşayış yeri Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Karatepe

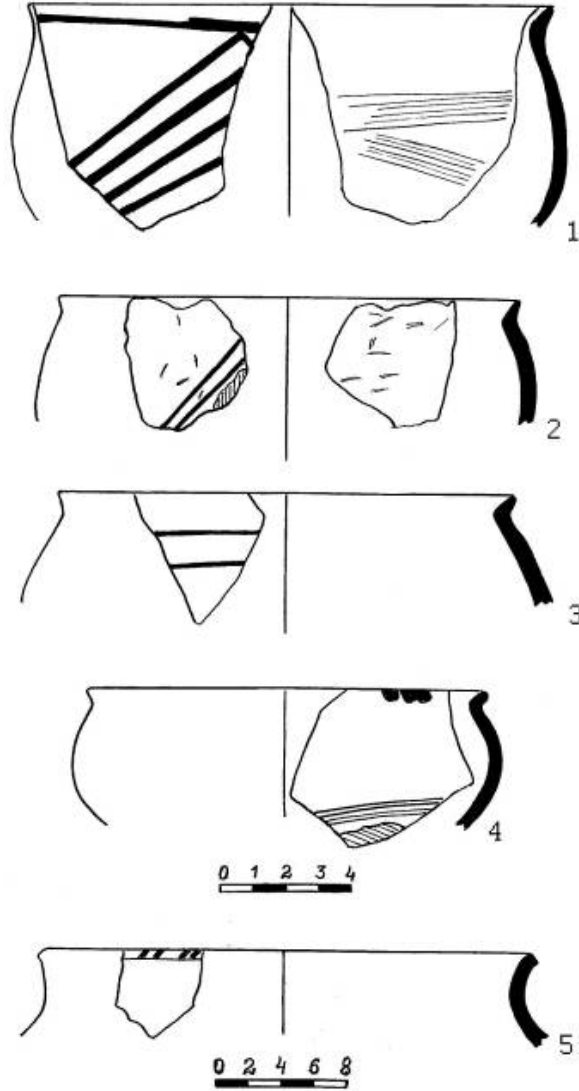
Şəkil –Fig.-Рис. 11. Sürümçək yaşayış yeri Eneolit və Proto Kür-Araz keramikası. Chalcolithic and Proto Kuro-Araxes ceramics of the settlement Sürümçək

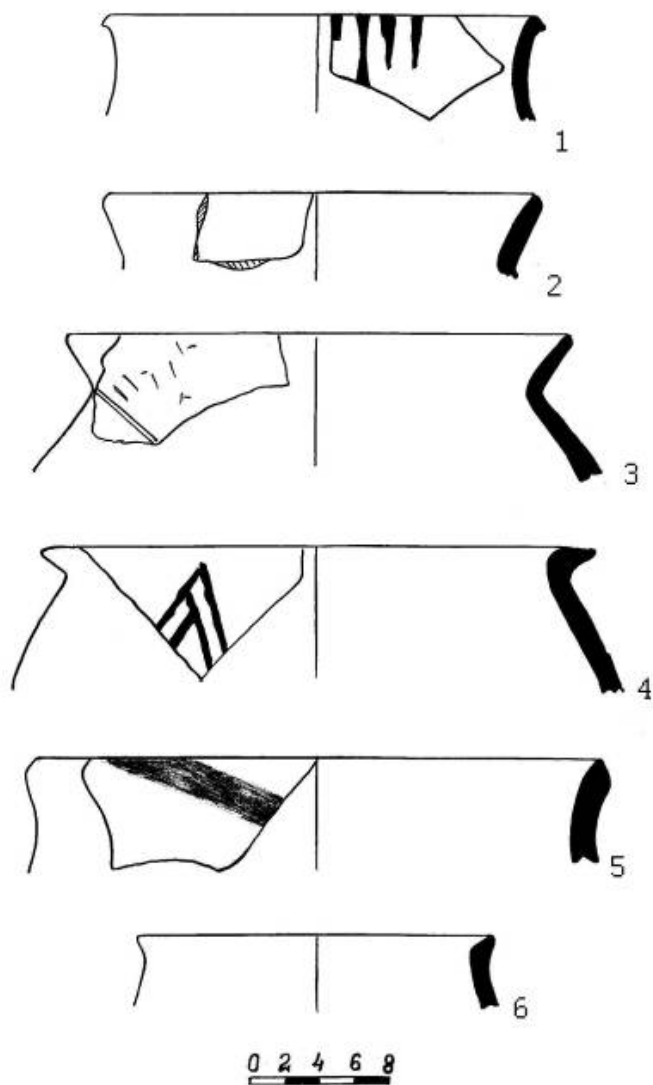
Şəkil –Fig.-Рис. 12. Sürümçək yaşayış yeri Eneolit keramikası.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçək

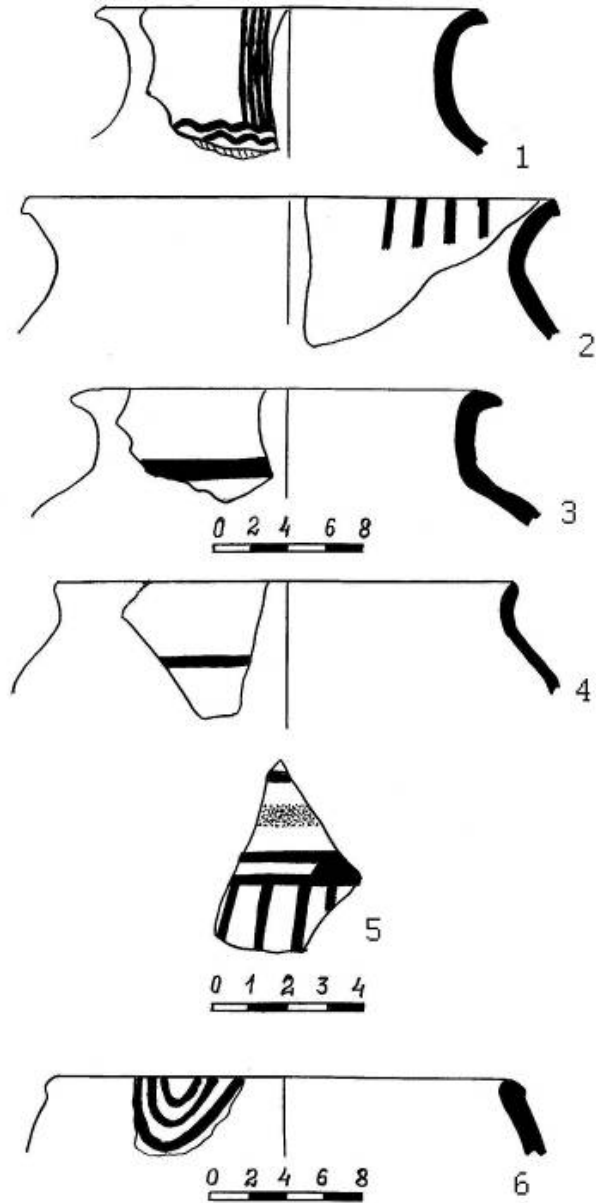
Şəkil –Fig.-Рис. 13. Sürümçək yaşayış yeri Eneolit keramikası.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçək

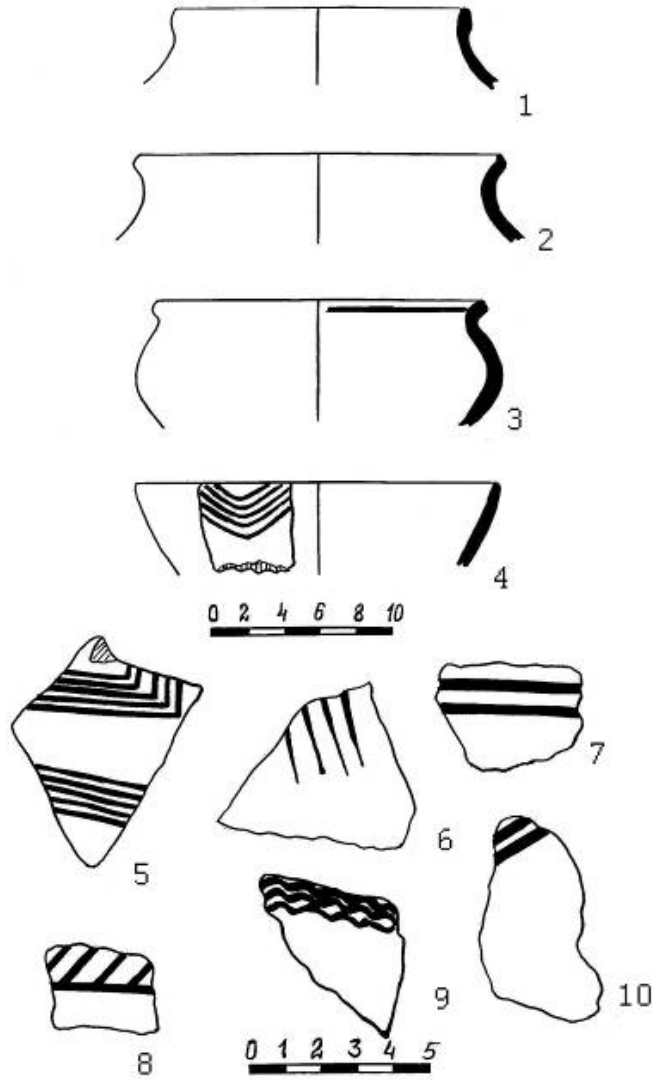
Şəkil –Fig.-Рис. 14. Sürümçək yaşayış yeri Eneolit keramikası.
Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçək

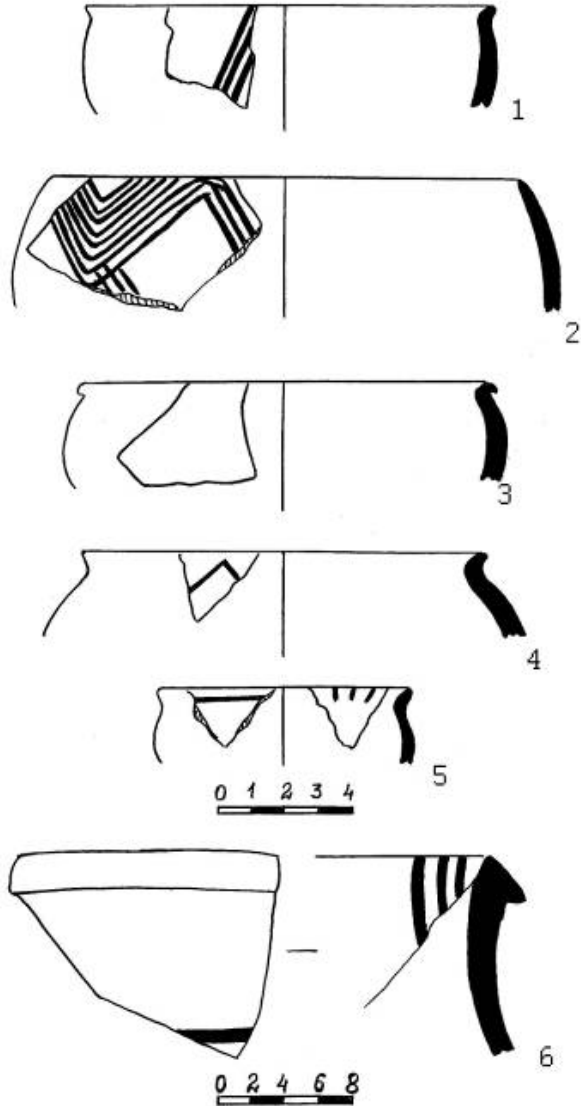
Şəkil –Fig.-Рис. 15. Qurddağ yaşayış yerinin keramikası.
Ceramics of the settlement Gurddağ

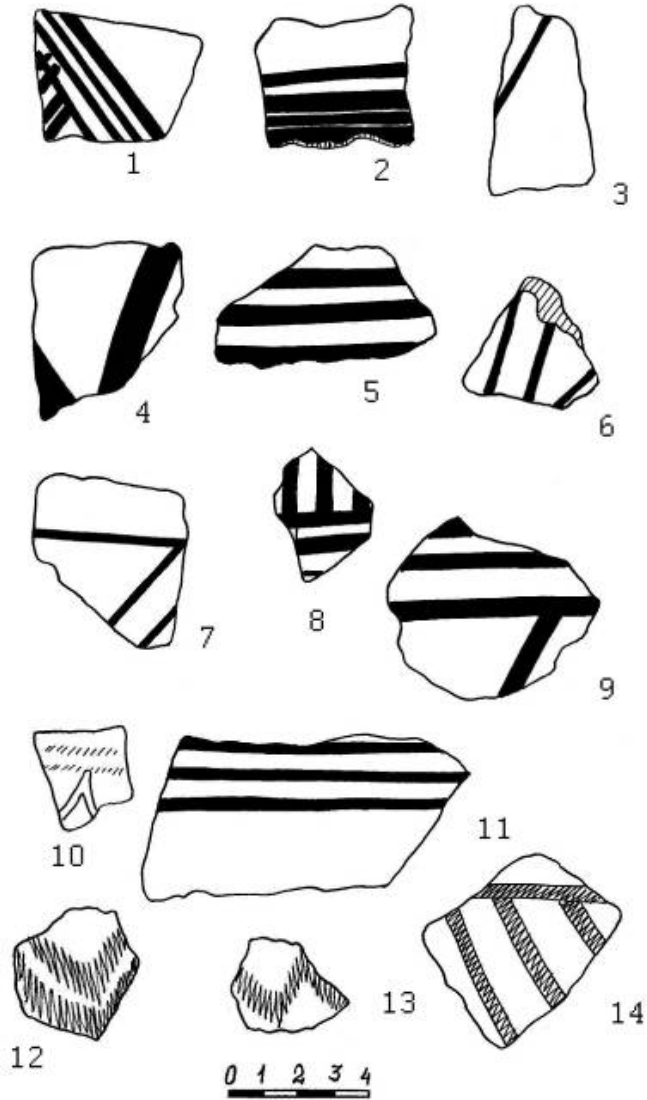
Şəkil –Fig.-Рис. 16. Qurddag yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Gurddağ

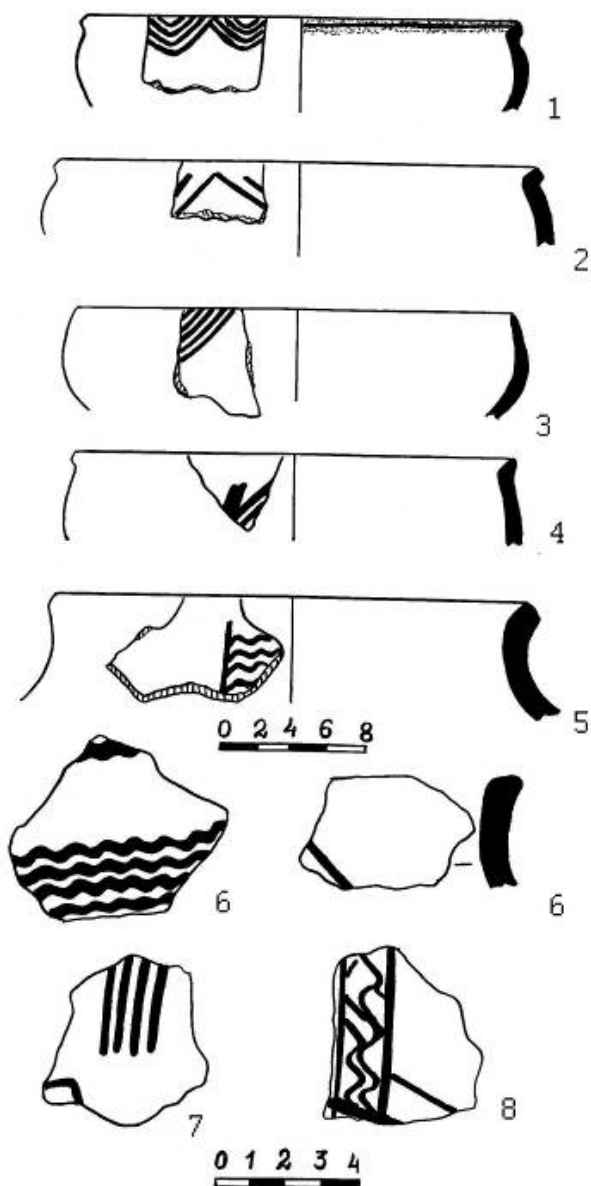
Şəkil –Fig.-Рис. 17. Qurddağ yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Gurddağ

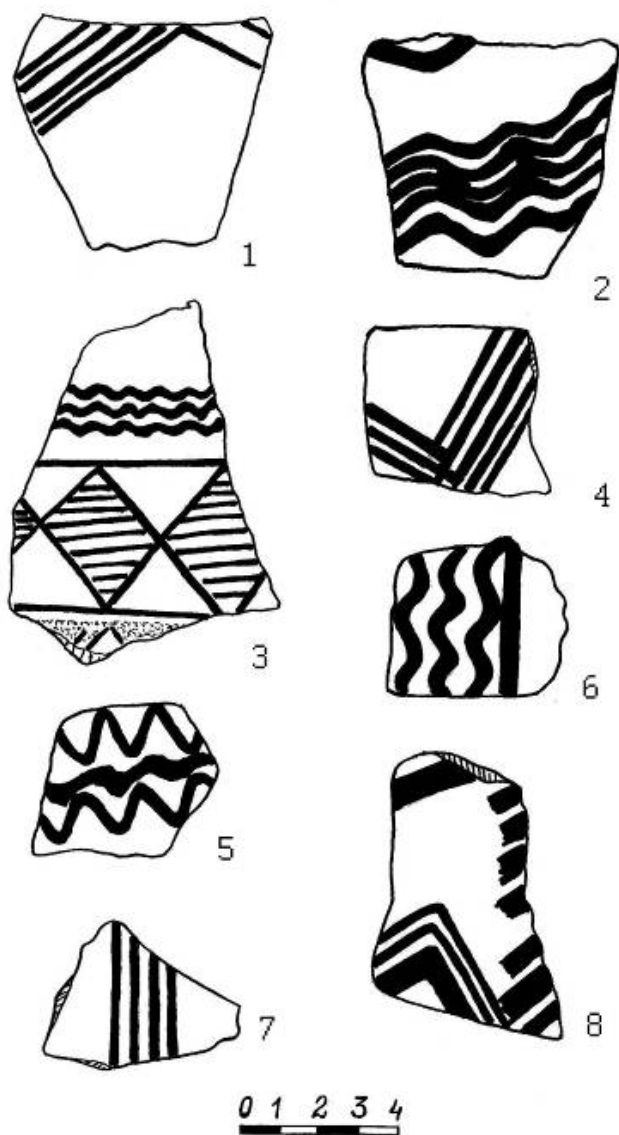
Şəkil –Fig.-Рис. 18. Sürümçək yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Sürümçək

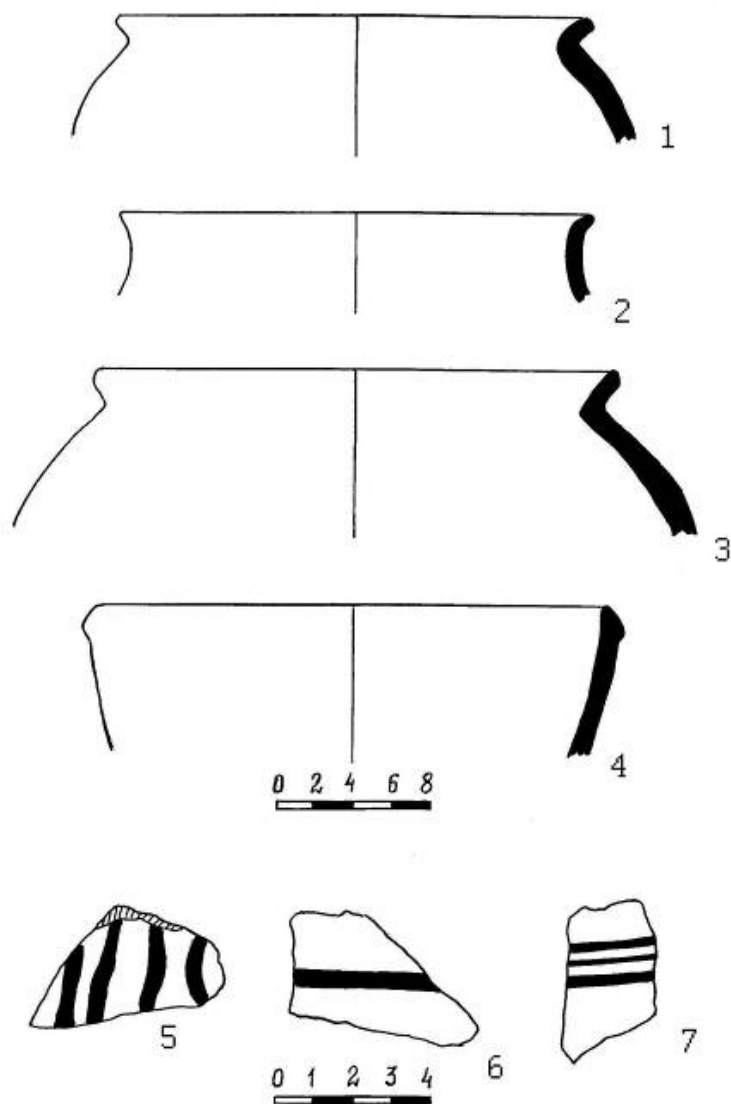
Şəkil –Fig.-Рис. 19. Sürümçək yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Sürümçək

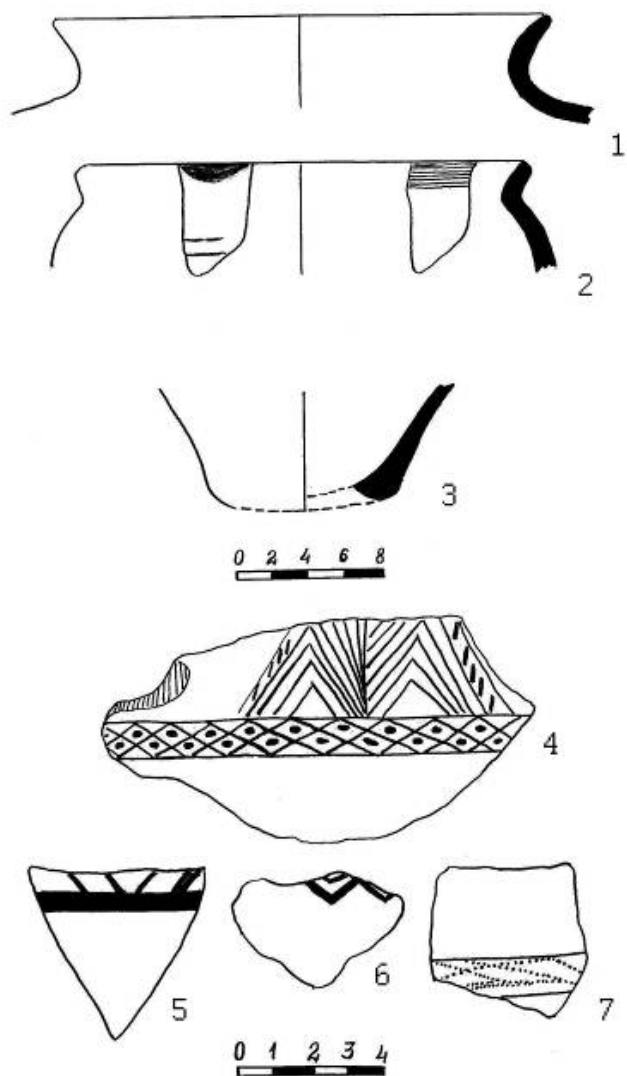
Şəkil –Fig.-Рис. 20. Qaratəpə yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Karatepe

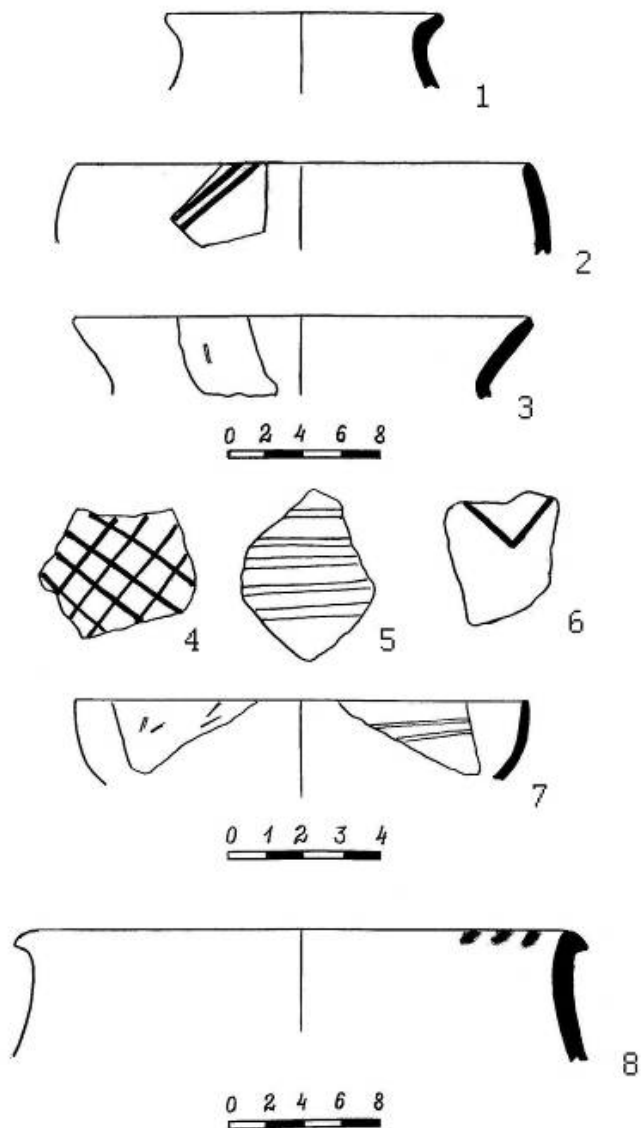
Şəkil –Fig.-Рис. 21. Qaratəpə yaşayış yeri Orta Tunc keramikası.
Middle Bronze Age ceramics of the settlement Karatepe

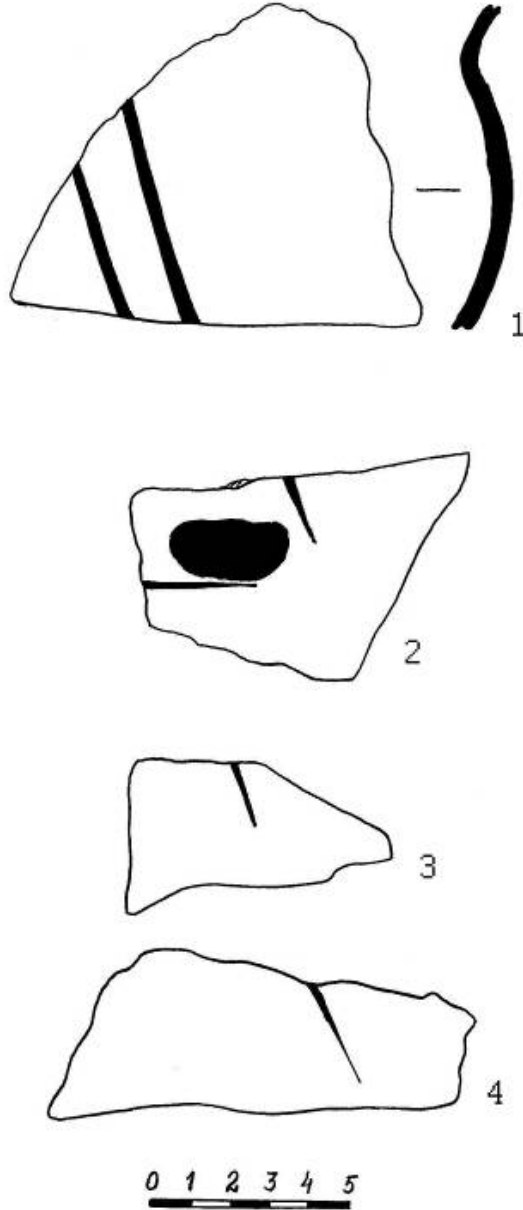
Şəkil –Fig.-Рис. 22. Qurddağ yaşayış yerinin Orta Tunc və Dəmir dövrü keramikası. Middle Bronze and Iron Age ceramics of the settlement Gurddağ

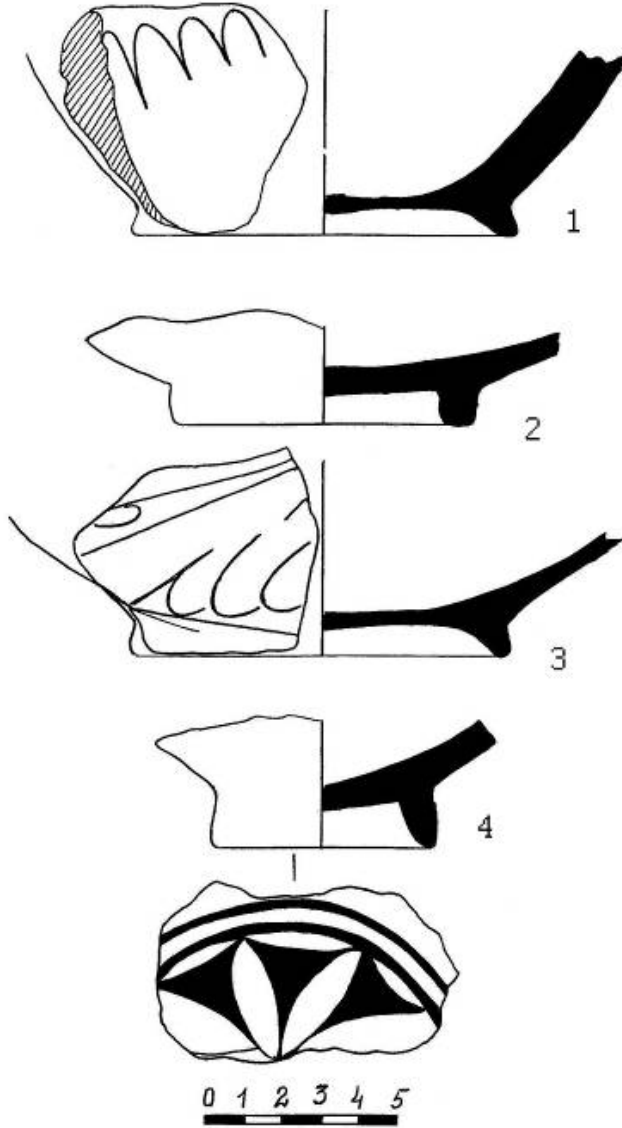
Şəkil –Fig.-Рис. 23. Göy Xəndək yaşayış yeri keramikası.
Ceramics of the settlement Göy Khendek

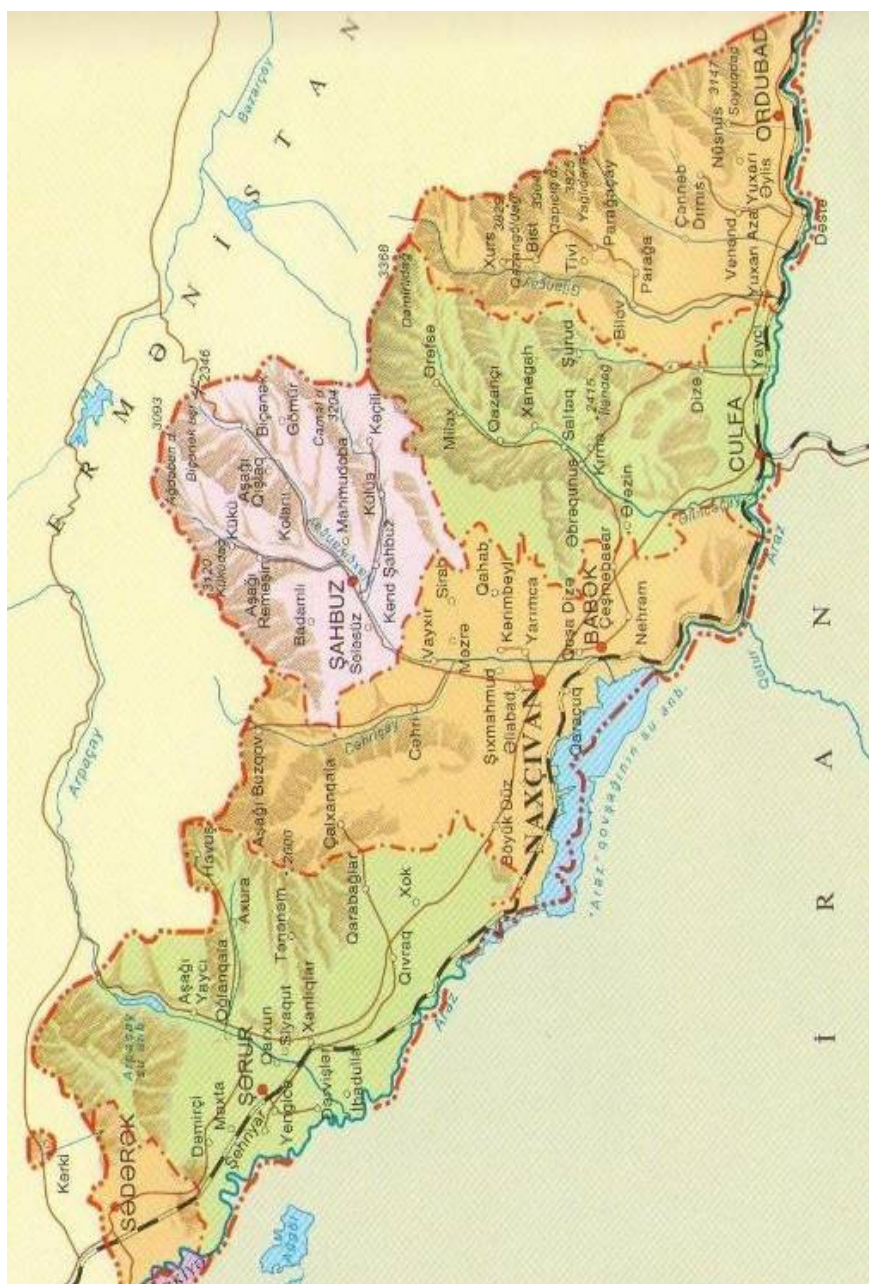
Şəkil –Fig.-Рис. 24. Göy Xəndək və Taşçalı (2) yaşayış yerinin keramikası. Ceramics of the settlement Göy Khendek and Taşçalı (2)

Şəkil –Fig.-Рис. 25. Sürümçək yaşayış yeri Dəmir dövrü keramikası.
Iron Age ceramics of the settlement Sürümçək

Şəkil –Fig.-Рис. 26. Orta əsr keramikası: 1-2- Təxçalı; 3-Nuvars; 4- Güney ağıl. Medieval ceramics: 1-2- Tahçalı; 3-Nuvars; 4-Güney ağıl

Naxçıvan Muxtar Respublikasının xəritəsi

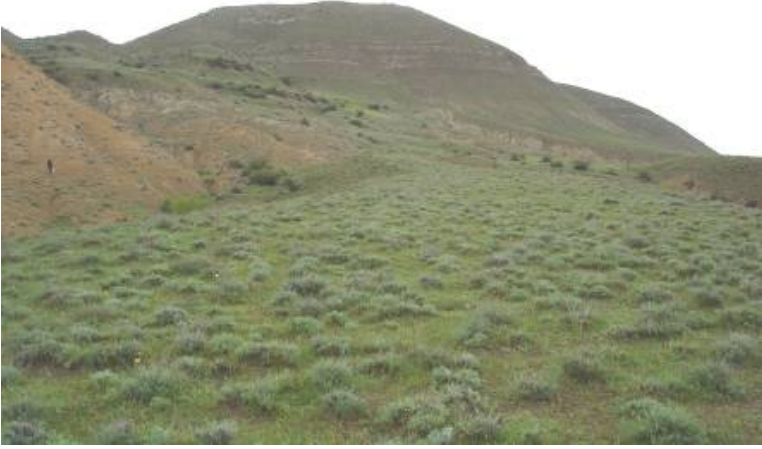

Foto – Photo - Φoto 1. Zirinclik yaşayış yeri. Settlement Zirinclik

Foto – Photo - Φoto 2. Zirinclik yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Zirinclik

Foto – Photo - Φoto 3. Zirinclik yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Zirinclik

Foto – Photo - Φoto 4. Zirinclik yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Zirinclik

Foto – Photo - Φoto 5. Şorsu yaşayış yeri. Settlement Şorsu

Foto – Photo - Φoto 6. Şorsu yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Şorsu

Foto – Photo - Φoto 7. Sürümçək yaşayış yeri. Settlement Sürümçək

Foto – Photo - Φoto 8. Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Φoto 9. Sürümçek yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçek

Foto – Photo - Φoto 10. Sürümçek yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramic of the settlement Sürümçek

Foto – Photo - Φoto 11. Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Φoto 12. Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Фото 13. Sürümçək yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Фото 14. At ağıl yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement At ağıl

Foto – Photo - Φoto 15. Taxçalı yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramic of the settlement Tahçalı

Foto – Photo - Φoto 16. Sürümçək yaşayış yerinin Proto Kür-Araz keramikası. Proto Kuro-Araxes ceramic of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Фото 17. Sürümçək yaşayış yerinin Proto Kür-Araz keramikası. Proto Kuro-Araxes ceramic of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Фото 18. Sürümçək yaşayış yeri. Obsidian qəlpələri. Obsidian assemblage of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Φoto 19. Çay ağzı yaşayış yeri. Settlement Çay ağzı

Foto – Photo - Φoto 20. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Foto – Photo - Φoto 21. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Foto – Photo - Φoto 22. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Foto – Photo - Φoto 23. Çay ağzı yaşıyış yerinin Neolit keramikası. Nolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Foto – Photo - Φoto 24. Çay ağzı yaşıyış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Foto – Photo - Фото 25. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Foto – Photo - Фото 26. Çay ağzı yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Çay ağzı

Foto – Photo - Φoto 27. Güney ağıl yaşayış yeri. Settlement Güney ağıl

Foto – Photo - Φoto 28. Güney ağıl yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Güney ağıl

Foto – Photo - Φoto 29. Güney ağıl yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Güney ağıl

Foto – Photo - Φoto 30. Güney ağıl yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Güney ağıl

Foto – Photo - Фото 31. Qaratəpə yaşayış yeri. Settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 32. Qaratəpə yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Φoto 33. Qaratəpə yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Φoto 34. Qaratəpə yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Φoto 35. Qurddağ yaşayış yeri. Settlement Gurddağ

Foto – Photo - Φoto 36. Qurddağ yaşayış yerinin Eneolit keramikası. Chalcolithic ceramics of the settlement Gurddağ

Foto – Photo - Φoto 37. At ağıl yaşayış yeri. Settlement At ağıl

Foto – Photo - Φoto 38. Nukleus. At ağıl yaşayış yeri. Nucleus from settlement At ağıl

Foto – Photo - Φoto 39. Qurddağ yaşayış yeri. Settlement Gurddağ

Foto – Photo - Фото 40. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronze Age ceramic of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 41. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronze Age ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 42. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramic of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 43. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 44. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronze Age ceramic of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 45. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronze Age ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 46. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 47. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 48. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 49. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 50. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 51. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 52. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramic of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 53. Qaratəpə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramics of the settlement Karatepe

Foto – Photo - Фото 54. Qurddag yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramic of the settlement Gurddag

Foto – Photo - Фото 55. Qurddag yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramic of the settlement Gurddag

Foto – Photo - Фото 55a. Qurddağ yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronze Age ceramics of the settlement Gurddağ

Foto – Photo - Фото 56. Qurddağ yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronze Age ceramics of the settlement Gurddağ

Foto – Photo - Фото 57. Göy Xəndək kurganının Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronze Age ceramic of the kurgan Göy Khendek

Foto – Photo - Фото 58. Göy Xəndək yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronze Age ceramic of the kurgan Göy Khendek

Foto – Photo - Φoto 59. Sürümçək yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramics of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Φoto 60. Sürümçək yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronz Age ceramics of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Фото 61. Sürümçək yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronze Age ceramic of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Фото 62. Sürümçək yaşayış yerinin Orta Tunc dövrü keramikası. Middle Bronze Age ceramics of the settlement Sürümçək

Foto – Photo - Фото 63. Güney ağıl yaşayış yerinin Orta əsr keramikası. Medieval ceramics of the settlement Güney ağıl

Foto – Photo - Фото 64. Taxçalı yaşayış yerinin Orta əsr keramikası. Medieval ceramics of the settlement Taxçalı

Foto – Photo - Φoto 65. Nuvars yaşayış yeri. Settlement Nuvars

Foto – Photo - Φoto 66. Nuvars yaşayış yerinin Orta əsr keramikası. Medieval ceramics of the settlement Nuvars

Foto – Photo - Фото 67. Göy Xəndək yaşayış yeri. Settlement Göy Khendek

Foto – Photo - Фото 68. Göy Xəndək kurqanı. Kurgan of Göy Khendek

Foto – Photo - Φoto 69. Kurqan (Çay ağzı). Kurgan (Çay ağzı).

Foto – Photo - Φoto 70. Sirab kromlexi. Cromlech of Sirab.

Foto – Photo - Φoto 71. Taxçalı yaşayış yeri. Settlement Tahçalı

Foto – Photo - Φoto 72. Şırran ağıl yaşayış yeri. Settlement Şırran ağıl

Foto – Photo - Φoto 73. Şırran ağıl yaşayış yeri. Settlement Şırran ağıl

Foto – Photo - Φoto 74. Babalı yaşayış yeri. Settlement Babalı

Foto – Photo - Φoto 75. Vekil bendi. Vekil dike

Foto – Photo - Φoto 76. Gəlindaş.

Foto – Photo - Φoto 77. İydəli pır.

Foto – Photo - Φoto 78. Delikdaş.

Foto – Photo - Φoto 79. Delikdaş.

Foto – Photo - Фото 80. Daşqala mağarsı. Cave Daşkale

Foto – Photo - Фото 81. Daşqala mağarsı. Cave Daşkale

Foto – Photo - Φoto 82. Qayaaltı sığınacaq (At ağıl). Under a rocky refuge (At ağıl)

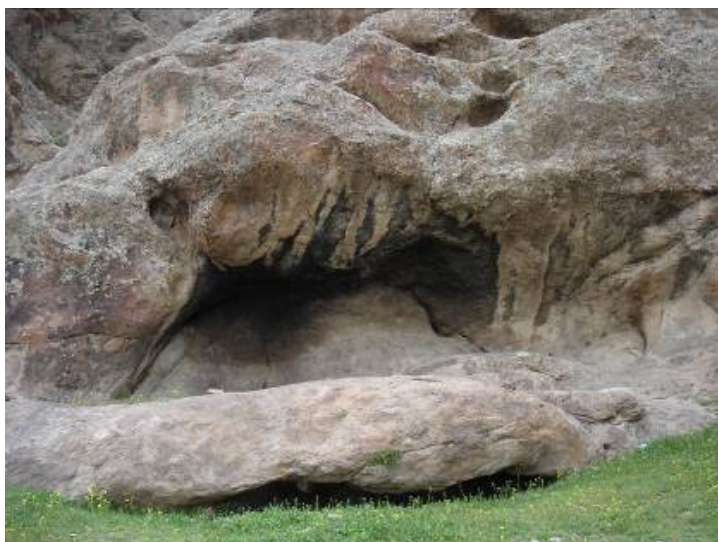

Foto – Photo - Φoto 83. Qayaaltı sığınacaq (Güney ağıl). Under a rocky refuge (Güney ağıl)

Foto – Photo - Φoto 84. Sirab şəlaləsi. Sirab Falls

Foto – Photo – Фото 85. Şortəpə (Eneolit). Şortepe (Chalcolithic)

Foto – Photo – Фото 86. Şortəpə (Eneolit). Şortepe (Chalcolithic)

SEÇİLMİŞ BİBLİOQRAFIYA

1. **Абибуллаев О.А.** Енеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982.
2. **Алиев В.Г.** Новые археологические исследования памятников энеолита и бронзы Нахичеванской АССР / АЭИА. Баку: Элм, 1986, с. 5-11.
3. **Алиев В.Г.** Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991.
4. **Əliyev V.H.** Sədəmək eneolit yaşayış yeri. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1985, N 2: 61-67.
5. **Əliyev V.H.** Azərbaycanca Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977.
6. **Алиев Н.Г.** Керамика эпохи энеолита из поселения Овчулартепеси / Тезисы докл. Всесоюз. археолог. конф.. Баку: Элм, 1985, с. 54.
7. **Алиев Н.Г.** Сведения об энеолитическом поселении Халадж / Тезисы. докл. конф. Великий Октябрь и развитие археолог. и этнограф. науки в Азербайджане. Баку : Элм, 1988, с. 12.
8. **Алиев Н. Нариманов И.** Культура северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита. Баку: Agridag, 2001.
9. **Akhundov T.** Sites de migrants venus du Proche-Orient en Transcaucasie. Sous la direction de Bertille Lyonnet. Les cultures du Caucase (VIe-IIIe millénaires avant notre ère). Paris: CNRS EDITIONS, 2007, p. 95-121.
10. **Aşurov S.H.** Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Elm, 2002.
11. **Aşurov S.H.** Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Nafta-Press, 2003.
12. **Ашуров С.** Нахчыван-Урмия-Ван: проблемы эпохи ранней бронзы // Археология, этнология, фолклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, с.55-56.
13. **Bakhshaliyev V.B.** Naxçıvan arxeolojisi / The Archaeology of Nakhichevan. İstanbul: Arxeoloji ve Sanat Yayınları, 1997.
14. **Бахшалиев В.Б., Алиев В.Г.** Об одном хозяйственно-бытовом комплексе из Кюльтепе II. Доклады АН Азерб.ССР, 1989, с. 56-60.
15. **Baxşəliyev V.B.** Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002.
16. **Baxşəliyev V.B.** Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, № 1, s. 54-60.
17. **Baxşəliyev V.B.** Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
18. **Бахшалиев В.Б.** Металлургия и металлообработка на территории древней Нахичевани. Баку: Элм, 2005 120 с.

19. **Bakhchaliyev V., Ashurov S. and Marro C.** The excavations of Ovçular Tepesi (2006-2008): First result and new perspectives. In Azerbaijan – Land between East and West, Baku, 2009, p.55-62.
20. **Bakhchaliyev V., Lauren R. and Ashurov S.** The chronology of Kura-Araks sites: 2006 Excavations at Kültepe II and Maxta I. In Azerbaijan – Land between East and West, Baku, 2009, p.82-87.
21. **Brown T.B.** Excavaton in Azerbaijan 1948.London, John Murray, 1951.
22. **Burney C.A.** The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1961. Second preliminary Report // Iraq, 1962, vol. XXIV, p.2, p.134-152.
23. **Burney C.A.** The Excavations at Yanic Tepe Azerbaijan 1962. Third preliminary Report // Iraq, 1964, vol. XXVI, p.I, p.57-61.
24. **Belli Oktay, Bahşaliyev Veli.** Middle and Late Bronz Age Painted Pottery culture of the Nahçıvan Region. Istanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2001.
25. **Cəfərov H.F.** Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı I minilliyin əvvəlində. Bakı: Elm, 2000.
26. **Calvet Yves.** Un niveau de la period Uruk a Tell El Oueili. Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot. Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991 , p.159-209.
27. **Исмаилзаде Гудрат.** Азербайджан в системе раннебронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Нафта-пресс, 2008.
28. **Сеидов А.Г.** Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани. Баку, Билик,1993, 164 с.
29. **Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н.** Древние культуры Южного Кавказа. М. - Л.: Наука, 1970.
30. **Гулуув Ф.** Урукская керамика Южного Кавказа // Археология, этнология, фолклористика Кавказа. Баку: Нурлан, 2005, 82.
31. **Kiguradze T.** The Chalclithic – Early Bronze Age transition in the eastern Caucasus. In C. Marro and **Hauptmann H.** *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998.* Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p.321-325
32. **Lyonnet B.** La Mésopotamie et le Caushape du Nord au IVème et au début du IIIème millénaires av. n.è.: leurs rapports et les problèmes chronologiques de la culture de Majkop. Etat de la question et nouvelles propositions. In C. Marro and H. Hauptmann (ed.), *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998.* Varia Anatolica XI, 2000,Paris , p. 299-320.
33. **Lebeau M.** La ceramique Obeid 1 de Tell el Oueili. Rapport Preliminaire. Oueili travaux de 1985. Sous la direction de Jean-Louis Huot. Paris: Editions Recherch sur les Civilisations, 1991 , p.211-266.

34. **Frangipane M.** The Late Chalcolithic/ EB I sequence at Arslantepe. Chronological and cultural remarks from a frontier site. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p.439-471.
35. **Özgen E., Helwing B., Engin A., Niewenhuyse O., Spoor R.** Oylum Höyük 1997-1998. Die spatchalkolitische Siedlung auf der Westterrasse. *Anatolia Antiqua* VII, 1999, p. 19-67.
36. **Gülçur S.** Die Chalkolitische Keramik von Norsuntepe (Elazığ/Südosttürkei). Unpublished PhD. Thesis, University of Tübingen 1988.
37. **Gülçur, S.** Norşuntepe : die chalkolitischen Keramik (Elazığ/Ost Anatolien. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, 2000, Paris, p.375-418.
38. **Le Blanc S.A. and Watson P.J.** Comparative statistical analysi of painted pottery from seven Halafian sites. *Paleorient*. Chicago, 1973, vol. 1, p. 111-132.
39. **Marro C.** Vers une chronologie comparee de pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVe-IIIe millenaires. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998*. Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p.473-496.
40. **Marro C.** Late Chalcolithic ceramic cultures in the Anatolian Highlands. ANES, Edited by Karen S.Rubinson and Antonio Sagona. Leuven-Paris-Dudley, 2008, p.9-37.
41. **Marro C.** Upper-Mesopotamia and Transcaucasia in the Late Chalcolithic period (4000-3500 BC). Sous la direction de Bertille Lyonnet. Les cultures du Caushape (VIe-IIIe millenaires avant notre ere). Paris: CNRS EDUTIONS, 2007, p. 77-94.
42. **Marro, C. and A. Özfiat.** Pre-classical Survey in Eastern Turkey. First preliminary Report : the Agri Dag (Mount Ararat) region. In *Anatolia Antiqua*, 2003, XI, IFEA, Paris, p.385-422.
43. **Marro C. and A. Özfiat.** "Pre-classical Survey in Eastern Turkey. Third preliminary Report : the Dogubeyazit region". In *Anatolia Antiqua*, 2005,XIII, IFEA, Paris, p. 319-356
44. **Marro C., Tibet A. et Ergeç R.** Fouilles de sauvetage de Horum Höyük (province de Gaziantep): deuxieme rapport preliminaire. *Anatolia Antiqua* VI, 1999, p. 349-678.
45. **Marro C., Bakhchaliyev V. Ashurov S.** Excavations at Ovçular Tepesi(Nakhchivan, Azerbaijan). First preliminary report: the 2006-2008 seasons. *Anatolia Antiqua*, 2009, XVII, p. 31-87.

46. **Массон В.М.** Средняя Азия и Древний Восток. М. - Л.: Наука, 1964.
47. **Mellart J.** The Neolithic of the Near East. London, 1975.
48. **Müseylimli Nəcəf.** Böyük Kəsik eneolit yaşayış məskəni. Bakı: Nefta-Press, 2007.
49. **Нариманов И.Г.** Культура древнейшего земледельческого - скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
50. **Нариманов И.Г., Ахундов Т.И., Алиев Н.Г.** Лейлатепе. Баку, 2007.
51. **Helwing B.** Regional variation in the composition of Late Chalcolithic pottery assemblage. In C. Marro and H. Hauptmann, *Chronologie des Pays du Caushape et de l'Euphrate aux IVème-IIIème Millénaires. Actes du Colloque d'Istanbul, 16-19 décembre 1998.* Varia Anatolica XI, Paris, 2000, p.145-164.
52. **Helwing B.** Azerbaijan in the Chalcolithic: A View from the Southwest. In Azerbaijan – Land between East and West, Baku, 2009, p. 63-70.
53. **Hauptmann H.** Die Grabungen aus dem Norsuntepe, 1973. In Keban Project 1973 Activities, METU, Keban Project Publications, Series I n°6, Ankara , 1979, p.61-78.
54. **Hauptmann H.** Die Grabungen auf dem Norşun-tepe 1974 ». In Keban Project 1974-1975 Activities, METU, Keban Project Publications, Series I n°7, Ankara, 1982 , p. 41-70
55. **Seyidov A.Q.** Naxçıvan e.ə. VII-II vinillikdə. Bakı: Elm, 2003.
56. **Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B.** Nəhəcirdə arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Elm, 2002.
57. **Seyidov A., Baxşəliyev V.** Ərəbyengicə. Bakı : Nurlan, 2009.
58. **Seyidov A., Baxşəliyev V.** Xələc. Bakı: Elm, 2010
59. **Stephan Kroll.** Der Kultepe bei Marand eine Chalkolithische siedlung in İranisch-Azarbaidjan
60. **Stephan Kroll.** Archaologische Fundplatze in İranisch-Ost-Azerbaidjan. AMA, band 17, 1984, p. 13-134